

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ОБДАРОВАНОЇ ДИТИНИ

К. А. Андросович, Л. І. Ткаченко, М. М. Міленіна

**ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ
ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ
ПІД ЧАС НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Методичні рекомендації

Київ

2023

УДК 37.01:[37.04/.09+159.31+159.613.8

О-75

Схвалено до оприлюднення рішенням Вченої ради Інституту обдарованої дитини НАПН України, протокол №12 від 27 грудня 2023 р.

Рецензенти:

Слюсаренко Ніна Віталіївна — доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту імені проф. Є. Петухова Херсонського державного університету;

Садова Мирослава Анатоліївна — доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник факультету психології Пан-Європейського університету (Братислава, Словаччина).

О-75 **Особливості реалізації особистісного потенціалу обдарованих учнів під час навчання в умовах воєнного стану : методичні рекомендації /** К. А. Андросович, Л. І. Ткаченко, М. М. Міленіна. — Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023. — 42 с.

У методичних рекомендаціях представлено методики для реалізації особистісного потенціалу обдарованих учнів в умовах воєнного стану. Висвітлено особливості розвитку лідерського потенціалу обдарованих учнів та представлено технології розвитку інтелектуально-дослідницького і морально-духовного потенціалу обдарованої особистості в рамках проєктів, реалізованих під час широкомасштабного вторгнення РФ на територію України. Запропоновано та описано методи логотерапії при роботі з учнями для стабілізації психоемоційного стану та профілактики розладів невротичного та психотичного спектрів.

Методичні рекомендації адресовано практичним психологам, педагогічним працівникам освітніх закладів, що приділяють увагу розвитку обдарованої учнівської молоді, а також науковим працівникам, аспірантам, студентам, викладачам психолого-педагогічних дисциплін.

УДК 37.01:[37.04/.09+159.31+159.613.8

© К. А. Андросович, Л. І. Ткаченко, М. М. Міленіна, 2023

© Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАХОДИ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	6
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ.....	16
Здійснення проєкту в системі Малої академії наук України як засіб розвитку інтелектуально-дослідницького потенціалу обдарованих учнів	17
Морально-духовний розвиток особистості у проєкті з музейної педагогіки під час воєнного стану (повномасштабного вторгнення РФ в Україну).....	24
РОЗДІЛ 3. МЕТОД ГРУПОВОЇ ДЕРЕФЛЕКСІЇ ПРИ РОБОТІ З УЧНЯМИ ДЛЯ СТАБІЛІЗАЦІЇ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ТА ПРОФІЛАКТИКИ РОЗЛАДІВ НЕВРОТИЧНОГО Й ПСИХОТИЧНОГО СПЕКТРІВ	32
ЛІТЕРАТУРА	39

ВСТУП

Військовий стан завжди ставить перед суспільством неабиякі виклики, які потребують швидких та комплексних рішень, але незмінним пріоритетом у цей час лишається забезпечення якісної освіти для всіх здобувачів, у тому числі й тих, хто виявляє ознаки обдарованості. Розглядаючи освітні можливості для обдарованих учнів під час воєнного стану, варто відмітити, що вони мають бути адаптовані до особливих умов та загроз, які супроводжують війну. У методичних рекомендаціях представлено науковий підхід до вирішення цієї проблеми, що передбачає комплекс психолого-педагогічних засобів.

Загальний підхід до розвитку обдарованих учнів у воєнних умовах має бути гнучким й адаптованим до конкретних потреб та реалій. Важливо забезпечувати підтримку, ресурси та навчання, що допомагають розвивати свій потенціал та бути успішними в будь-яких умовах. У методичних рекомендаціях представлено методи психологічного втручання, психологічні прийоми та технології дистанційного навчання, які допоможуть розвивати потенціал обдарованих учнів в умовах воєнного стану і забезпечувати їм можливість реалізувати свої здібності та здобувати нові навички в освітньому середовищі.

Тривале перебування на території військового стану, безсумнівно, позначається і на психічних процесах та в більшості випадків призводить до різного ступеня тяжкості характерологічних розладів учнів, що виявляються загальною дисгармонічністю психічного складу особистості при збереженні здібності та інтелекту, які призводять до порушень міжособистісних відносин та соціальної адаптації.

Такі стани займають проміжне положення між нормою та патологією. Кожен розлад буде мати свій, особистий стиль декомпенсації, та інтенсивність проявів — близькі до норми (невротичні) чи психотичні. Та властивим для всіх станів є емоційна неможливість упоратися зі своїми емоціями: імпульсивність, нездатність розуміти те, що відчувається, імпульсивна поведінка через складність впоратися зі своїми емоціями, іноді селфхарм, саморуйнівна поведінка. Може спостерігатися порушення організуючої ролі інтелекту над афектом (влада афекту над інтелектом). Безумовно, це передусім спотерігається у відносинах з іншими людьми — як старшими, так й однолітками: капітуляція, гіперкомпенсація, складність у проявах самотрансценденції, емпатії, неможливість поставити себе на місце іншого. І, безумовно, цей вразливий для психічних структур досвід посідає вагоме місце в реалізації особистісного потенціалу обдарованих учнів зокрема.

Щоб м'яко та дієво супроводжувати та коригувати такі стани й запобігти втратам у царині і психічного добробуту, й інтелектуальних потужностей, автори методичних рекомендацій пропонують ознайомитися з власним досвідом реалізації методики розвитку лідерських якостей в умовах воєнного стану, складником якої є здійснення проєктів, спрямованих як на соціальний та

інтелектуальний, так і духовно-моральний розвиток обдарованих учнів, що є основою попередження й подолання можливих розладів невротичного та психотичного спектрів. Так, у методичних рекомендаціях представлено один із засобів розвитку інтелектуально-дослідницького потенціалу обдарованих учнів (здійснення проєкту у системі МАН) та морально-духовного (розроблення й реалізація проєкту з музейної педагогіки).

Для психологічної стабілізації та можливої корекції психоемоційних станів пропонується ознайомлення з методом групової дерефлексії. Метод дерефлексії було розроблено австрійським психотерапевтом Віктором Франклом ще в роки після Другої світової війни як метод індивідуальної терапії для усунення порушення психоемоційних розладів. У подальшому цей метод у рамках групової роботи широко зарекомендував себе і як дієвий механізм профілактики психоемоційних деформацій, і як один із методів терапії, принагідний для застосування як у широкому колі (від шкільного до родинного), так і спеціалізованому.

РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАХОДИ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Військовий стан завжди ставить виклики перед суспільством, але особливим у цей час є забезпечення якісної освіти для всіх здобувачів, у тому числі й тих, хто виявляє ознаки обдарованості. Важливо розглядати освітні можливості для цієї групи учнів під час воєнного стану як стратегічний пріоритет, після чого вони представлятимуть країну у майбутньому та можуть стати ключовими героями в подоланні наслідків воєнного конфлікту.

В умовах повномасштабної війни освітня система України стикається з серйозними викликами. Аналіз літератури [21; 32; 24; 16] вказує на те, що військові конфлікти негативно впливають на психічне здоров'я цивільного населення, спричиняючи зростання страху, стресу, самотності, тощо. Таким чином, стратегії навчання в умовах війни повинні направлятися на ефективне та психологічно комфортне засвоєння нових знань.

Дослідження, проведене португальськими вченими (G. Castanheira, M. Mouta, A. Porfírio, S. Costa-Lobo) щодо методів втручання в розвиток обдарованих учнів. Автори припускають, що ефективні втручання в психологію необхідні для задоволення освітніх та емоційних потреб обдарованих учнів. Одним з етапів дослідження полягало у систематичному огляді літератури за допомогою спеціальних методів та інструментів (Prisma, Rayyan.ai). Це був відбір теорій пояснення характеристик обдарованості (Рензулі, Гарднера), відбору першоджерел, методів психологічного втручання, протоколів, проаналізовано бази даних та інституційні репозитарії (статті, посібники), тощо. Виявлено, що шляхом прийняття політики інклюзії для обдарованих учнів, глобальна освіта спільнота узгоджується з цілями, викладеними в Рамковій програмі дій «Освіта 2030», і до них Цілі сталого розвитку 4 і 10, оскільки, хоча обдарованість помилково розглядається як характерна перевага, вона не має стільки ж можливостей для рівності, скільки інші меншини потреби. Це дослідження співвідносимо до досліджень, які проводяться міжнародною мережею кафедри молоді ЮНЕСКО, Освіта та суспільство, з акцентом на психологічному благополуччі обдарованих студентів. Автори зазначають, що втручання повинні базуватися на обґрунтованих теоретичних підходах, таких як теорія Рензулі [12], і має давати чіткі підказки для психологічної практики. Також вони наголошують на необхідності комплексного підходу з урахуванням особистості та унікальні потреби кожного обдарованого учня, з акцентом на розвиток соціальних, емоційних та академічних навичок. Крім того, втручання мають залучати батьків й вчителів з метою створення середовища постійної підтримки та підкріплення для обдарованих. Здійснений авторами систематичний аналіз надав огляд психологічних втручань з обдарованими учнями спрямованих на сприяння

добробуту, включаючи їх етапи, освітню політику, протоколи оцінювання та відповідні міжнародні практики [11].

Аби краще зрозуміти соціально-емоційний розвиток обдарованих дітей та надати їм належну підтримку можна звернутися до книги «Соціально-емоційний розвиток обдарованих дітей: що ми знаємо?» [10]. Це службове видання Національної асоціації обдарованих дітей, яке містить вичерпний підсумок емпіричного дослідження соціального та емоційного розвитку обдарованих дітей, проведеного провідними авторитетами в цій галузі (Maureen Neihart, Sally M. Reis, Nancy M. Robinson, Sidney M. Moon). Посібник включає варті уваги варіації, які спостерігаються в культурних групах або глобальних контекстах. Кожен розділ має короткий опис практичних застосувань, які можна отримати в результаті дослідження. Це видання містить цікаву для нашого дослідження інформацію, а саме: теорії соціального та емоційного розвитку обдарованих дітей; соціально-емоційні характеристики творчо та художньо обдарованих дітей; потенційні сфери соціального чи емоційного ризику. Також автор окреслив особистісні та соціальні проблеми обдарованих: недостатня успішність обдарованих; життя посередині: висока творча та емоційна вразливість; обдаровані діти та знущання; суїциди серед обдарованих. Важливим надбанням є розділ щодо створення підтримуючого середовища для розвитку талантів, яке включає залучення батьків до цього процесу як перспективна підтримка та втручання, тощо [10].

Український науковець, доктор психологічних наук О. Кокун, провів у березні-червні 2023 року дослідження на вибірці 498 студентів різних курсів. Отримані ним висновки свідчать про виражений негативний вплив війни на молодь студентського віку. Було виявлено значущі взаємозв'язки між ефективними показниками захворювання на фізичний стан і симптомами посттравматичного стресового розладу, що виникає внаслідок подій воєнного характеру. Ці результати вказують на потребу впровадження заходів, спрямованих на покращення соціально-психологічної та психофізіологічної адаптованості студентів в умовах воєнного стану в країні [24].

Інші українські дослідження (А. Стаднік, Ю. Мельник) підтверджують тенденції до психосоматичних розладів у студентської молоді, які мають статус тимчасово-переміщених осіб. Авторами виявлені проблеми із психічним здоров'ям студентів, які проявляються у депресії, що значно впливає на їхні адаптаційні можливості [16]. Ці дані потрібно враховувати педагогам і психологам для організації роботи з обдарованою молоддю в умовах воєнного стану.

В лабораторії психології обдарованості Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України професор О. Музика вивчає поняття ціннісної підтримки як різновиду психологічної допомоги, що спрямована на сферу особистісних цінностей. Нам імпонують ідеї та слова вченого: «Психологічна технологія ціннісної підтримки розвитку обдарованої особистості в освітньому просторі — це система психодіагностичних процедур і корекційних впливів, що спрямована на подолання деструктивних, зокрема й спричинених воєнними

діями, внутрішніх особистісно-ціннісних кризових явищ, сприяння розкриттю потенціалу й самореалізації обдарованих учнів і студентів й утвердження особистісно-ціннісної регуляції особистісного розвитку» [27, с.5].

Виклики. Воєнний стан — це надзвичайна ситуація, яка виникає в наслідок загрози національній безпеці та вимагає реагування з боку держави. Це особливо стосується освіти, в тому числі освіти обдарованих учнів. В таких умовах здійснювати розвиток особистісного потенціалу цієї категорії учнів — завдання складне, але і надважливе. У даному контексті ми розглянемо фактори, які впливають на розвиток обдарованих дітей під час воєнного конфлікту, а також пропонуємо ефективні шляхи покращення умов для їхнього навчання та розвитку.

Одним з несприятливих факторів є стрес та психологічний тиск. Військовий стан безпосередньо викликає стрес та психологічний тиск у всіх членів суспільства, включаючи дітей. Обдаровані учні можуть відчувати цей тиск особливо гостро, тому вони мають високі очікування щодо свого навчання та розвитку. Цей аспект потрібно враховувати, оскільки стрес може призвести до погіршення академічної успішності та відхилень у розвитку обдарованих дітей.

Фактор — обмежені можливості доступу до освіти. У воєнний час освіта стає надзвичайно вразливою, певна частина освітніх закладів просто зруйнована, доступ до навчальних закладів може бути обмеженим через відсутність в них безпекових умов. Це ставить під загрозу можливість отримання обдарованими учнями отримати якісну освіту і розвивати свій потенціал.

Розкриття особистісного потенціалу обдарованих учнів є складним ба багатогранним процесом, який включає в себе різноманітні аспекти. Такі як когнітивні, соціальні та емоційні. Пропонуємо комплекс методів, які можуть бути дієвими при умові творчого підходу до їх застосування при роботі з обдарованими учнями у воєнних умовах.

Розглядаючи освітні можливості для обдарованих учнів під час воєнного стану, варто відмітити, що вона повинна бути адаптована до особливих умов та загроз, які супроводжують війну. Науковий підхід до вирішення цієї проблеми включає в комплекс психолого-педагогічних засобів.

1. Психосоціальна підтримка. Обдаровані учні можуть відчувати особливий стрес і травми внаслідок військового конфлікту. Обдаровані учні. Особливо ті, які пережили травматичні події війни, потребують психосоціальної підтримки та консультування, щоб забезпечити їхнє психічне та фізичне благополуччя. Одним із дієвих засобів забезпечення їх благополуччя, освіти та розвитку є своєчасне надання психосоціальної підтримки. Окрім психологів, учителі також повинні бути навчені розпізнавати ознаки травми та стресу і надати відповідну підтримку чи направити на консультацію до психолога.

Визначимо деякі ключові аспекти психосоціальної підтримки обдарованих учнів в воєнних умовах навчання:

Розуміння і підтримка. Це про те, що вчителі, батьки та інші дорослі повинні розуміти потреби та особливості обдарованих учнів. Важливо створювати сприятливе середовище. Де діти відчуватимуть підтримку та прийняття.

Диференційоване навчання. Обдаровані діти часто нудяться у звичайних класах. Для їхнього розвитку важливо надати їм можливість розвивати більш складний матеріал, розширювати свої знання та навички, працюючи на потрібному для них рівні.

Психологічна підтримка. Одним із способів підтримки обдарованих учнів в умовах воєнного стану є надання психологічного консультування. Тобто разом із ними впоратися із тривогою та стресом, які можуть виникати в результаті конфлікту. Психологи та суміжні спеціалісти з психології можуть надати рекомендації дитині, спрямовані на збереження психологічного комфорту обдарованих дітей. Психологи можуть допомогти обдарованим дітям розуміти власні емоції та емоції інших. А також керувати своїми емоціями, це сприяє покращенню навичок щоб впоратися зі стресом та перевантаженням, які можуть викинути через високі очікування.

Розвиток соціальних навичок. Обдаровані учні схильні мати труднощі у спілкуванні зі своїми ровесниками. Групові заняття. Тренінги, та спеціальні програми можуть допомогти розвинути їх соціальні навички та встановити гарні стосунки з однолітками.

Забезпечення балансу. Тут про те. Що важливо навчити обдарованих учнів підтримувати баланс між різними сферами їхнього життя: навчанням, розвагами, спортом, відпочинком, сім'єю, тощо. Варто їм донести, що занадто великі навантаження можуть вивести їх з рівноваги і викликати стрес.

Підтримка батьків. Батьки обдарованих дітей також потребують підтримки та ресурсів для кращого розуміння і підтримки своїх дітей. Наприклад, спілкування з іншими батьками та участь спеціалізованих тренінгах може бути в нагод. Долучення батьків до спеціалізованих спільнот для просвітницької роботи та активного обговорення проблемних аспектів виховання дітей.

Обдаровані учні доволі часто стикаються з унікальними викликами та проблемами, які вимагають спеціалізованої уваги і підтримки. Отже, психосоціальна підтримка обдарованих учнів відіграє важливу роль в їхньому розвитку та навчанні. Загальна індивідуалізація та психосоціальна підтримка будуть сприяти успішному розвитку обдарованих учнів і допомагати їм розвивати свій потенціал.

2. Дистанційне навчання. У військових умовах фізичний доступ до школи може бути обмежений або навіть неможливим через загрозу безпеці. Тому важливо розвивати. Тому важливо постійно розвивати дистанційні освітні платформи та інфраструктуру для забезпечення доступу до навчання обдарованих учнів. Онлайн-ресурси залишаються надзвичайно важливим інструментом розвитку обдарованих учнів [22].

Дистанційне навчання, відкриті онлайн-курси та інші електронні ресурси можуть надати можливість продовжувати навчання та розвивати свій потенціал навіть в умовах воєнного стану. Важливо забезпечити доступ обдарованих учнів до більшості ресурсів для потреб їхнього навчання. До ресурсів можна віднести: відеоконференції, електронні підручники, онлайн-ресурси, наукові матеріали, комп'ютерне обладнання, яке їм потрібне для розвитку свого потенціалу.

3. Індивідуалізація навчального процесу. Освітні заклади повинні намагатися створити умови для індивідуалізованого розвитку обдарованих учнів. Це може включати в себе створення індивідуальних навчальних планів, додаткових завдань та проєктів, спрямованих на розвиток їх унікальних обдарувань. Також, освітні програми повинні бути гнучкими та адаптованими до потреб обдарованих учнів. Наприклад, індивідуалізоване навчання, розвиток творчих та критичних навичок а також підтримку для участі у наукових та культурних проєктах.

4. Підтримка та супровід педагогічних кадрів. Вчителі та педагогічні кадри також потребують особливої підтримки та навчання що стосується особливостей роботи з обдарованими учнями в умовах воєнного стану. Потрібно навчати педагогів яким чином розпізнавати потенціал обдарованих учнів, а також надавати їм відповідну підтримку та стимулювати їх розвиток. Розглянемо, яким же чином вчителі можуть надавати підтримку обдарованим учням підтримку обдарованим учням та стимулювати їх розвиток, тобто стратегії та підходи.

Розпізнавати обдарованість. Потрібно навчитись вчасно виявити обдарованих учнів у вашому класі. Одним із методів — це використання психологічних вимірюючих шкал (тести інтелекту (Айзенк, Равен, Векслер), тест творчості (Торанса)). Також можна скористатися методом аналізу академічних досягнень або спостереження за інтелектуальним чи творчим розвитком, застосування методу портфоліо, тощо.

Забезпечити особистісно-орієнтований підхід. Спрямуйте зусилля на розробку індивідуального навчального плану для кожного обдарованого учня, враховуючи їхні потреби, інтереси та рівень навчання.

Забезпечити додаткові виклики. Забезпечте обдарованим учням складніше завдання та проєкти, які сприяють їхньому розвитку та стимулюють їхні інтелектуальні можливості.

Заохочувати самонавчання. Тут потрібно навчати своїх учнів, яким чином самостійно вчитися, як працювати з інформаційними джерелами та вдосконалювати свої навички.

Сприяти розвитку їх творчості. Потрібно підтримувати інтереси обдарованих учнів у творчому вираженні, незалежно від обраного напрямку, чи то мистецтво, чи то наука, тощо.

Сприяти співпраці та обміну ідеями. Потрібно створити умови для обдарованих учнів, щоб вони могли обмінюватися ідеями та працювати над спільними проєктами.

Підтримувати розвиток соціальних навичок. Надавайте можливості обдарованим учням розвивати соціальні навички, спілкуючись зі своїми ровесниками та іншими вчителями.

Підтримувати та хвалити. Підбадьорюйте, хваліть досягнення обдарованих учнів і надавайте їм підтримку у вирішенні будь-яких труднощів чи стресів, пов'язаних з навчанням.

Постійно вдосконалювати свої навички. Педагогічні працівники постійно повинні вдосконалювати свої знання та навички в роботі з обдарованими учнями, адаптуючись також до своїх мінливих потреб. Загалом, педагоги повинні створювати стимулююче освітнє середовище, яке допоможе розвитку обдарованих учнів та допоможе їм реалізувати свій потенціал.

5. Міжнародний досвід та співпраця. Важливо розвивати міжнародний досвід у забезпеченні освітніх можливостей для обдарованих учнів під час конфлікту. Міжнародні партнерства та співпраця можуть допомогти в розвитку кращих практик та обміну досвідом.

Міжнародний досвід у забезпеченні освітніх можливостей для обдарованих учнів під час війни може бути дуже різноманітним, оскільки це завжди залежить від конкретних завдань та рішень кожної країни та регіону.

Розглянемо, які практики можуть бути корисними в цьому аспекті.

Забезпечення безпекового середовища. Першочерговим питанням повинно бути забезпечення безпеки учнів, вчителів та інших учасників освітнього процесу. Це може включати в себе захист освітніх закладів від нападів, надання психологічної підтримки та інші безпекові заходи. Надання належних умов для дистанційного навчання. Можливо розробляти в освітніх установах спеціальні програми для ідентифікації та розвитку обдарованих учнів.

Міжнародний досвід у забезпеченні освітніх можливостей для обдарованих учнів під час війни про те, як різні країни та організації намагаються зберегти доступ до якісної освіти навіть у найскладніших умовах. Окреслимо приклади можливих практик та підходів, які використовують.

Інклюзивна освіта. Тут важливо забезпечити рівний доступ до освіти для всіх дітей, у тому числі обдарованих. Інклюзивна освіта передбачає надання спеціальної підтримки, адаптації навчальних програм та матеріалів для потреб таких дітей, які можуть знаходитися у зоні конфлікту чи війни. Використання сучасних технологій для отримання освіти відділено, в режимі онлайн.

Міжнародна гуманітарна допомога. Різні гуманітарні організації та програми, наприклад ЮНІСЕФ, УВКБ ООН, Червоний Хрест та багато інших, спрямовані на підтримку дітей під час війни та конфліктів, зокрема обдарованих. Їх допомога може бути у вигляді надання спеціальних навчальних матеріалів, у вигляді різноманітних зустрічей груп підтримки, проведенні тренінгів, психотерапевтичних груп, творчих конкурсів, тощо.

Міжнародні організації та уряди працюють над розробкою стратегій та програм забезпечення доступу до якісної освіти для обдарованих дітей в умовах воєнного стану із збереженням благополуччя та розвитку потенціалу.

Узагальнюючі, міжнародний та український досвід, можна дійти висновку, що освітні можливості для обдарованих учнів під час воєнного стану вимагають комплексного підходу, який враховує фізичні, психологічні та соціальні аспекти. Забезпечення навчання та розвитку цієї групи учнів не лише погіршує їх особистий розвиток, але має стратегічне значення для майбутньої країни, включаючи здатність подолати виклики, пов'язані з воєнним конфліктом та відновленням у післявоєнний період.

Психологічна підтримка та консультування обдарованих учнів є важливою складовою їхнього успіху та розвитку. Обдаровані діти можуть мати особливі потреби та виклики, і їхня психологічна підтримка важлива для їхнього психосоціального благополуччя та розвитку.

Ось кілька методів, які слід унеможливити при наданні психологічної підтримки та консультуванні обдарованих учнів.

Якщо говорити про ранню ідентифікацію, то тут важливо вчасно відзначити учнів у школі, щоб розпочати підтримку на ранніх стадіях їхнього розвитку. Застосовувати індивідуалізований підхід, оскільки кожен обдарований учень унікальний, тому психологічна підтримка має бути індивідуалізованою. Важливо надати можливості дитині усвідомити власні потреби, цілі та інтереси.

Обдаровані учні можуть стикатися із стресами, пов'язаними з високими очікуваннями і вимогами. Тому, психолог має сприяти створенню психологічного комфорту, сприяючи розвитку навчальної та особистісної рівноваги.

Робота із формування самооцінки. Допомогайте обдарованим учням розвивати здорову самооцінку, віру у свої можливості. Ці аспекти важливі при формування мотивації та успіху.

Психолог повинен надавати підтримку соціального розвитку обдарованим учням, а саме надати можливість розвивати соціальні навички та здатність до конструктивного спілкування.

Також робота психолога повинна бути спрямована на розвиток стресостійкості та елементарним навичкам самопомоги при прояві негативних емоційних станів. Важливо звернутися до цінностей, філософського буття. Тобто повернути увагу обдарованих учнів на невеликі щоденні справи їхнього життя, що приносять радість [23].

Сприяння творчому розвитку.

Співпраця з батьками та вчителями (психолог веде спільну роботу з батьками та вчителями обдарованих учнів, щоб разом створювати сприятливе середовище для розвитку обдарувань).

Подолання перешкод. Наприклад, притаманний обдарованим учням перфекціонізм або страх провалу.

Психологічна підтримка як система. Важливо надавати таку підтримку протягом всього періоду навчання, оскільки потреби обдарованих учнів та

виклики можуть змінюватися з часом. Психологічна підтримка обдарованих учнів на користь їх розвитку, психосоціального благополуччя та досягнення свого повного потенціалу, включати консультування, психотерапію, навчання стресостійкості та соціальним навичкам. Психологічна підтримка має бути індивідуалізованою та підлаштованою під їхні потреби та може включати в себе консультування, психотерапію, підтримку батьків та вчителів, а також навчання стресостійкості та соціальним навичкам.

Постійний розвиток академічної структури. Психолог може допомогти обдарованим учням розвивати навички організації та планування для ефективного навчання. Це може включити в себе розробку графіків і стратегій управління часом.

Підтримка в кризових ситуаціях. Іноді обдаровані учні можуть стикатися з кризовими ситуаціями, такими як стрес або емоційні проблеми. Психолог може надавати допомогу у вирішенні цих проблем і підтримувати їх у складних моментах.

Впровадження менторської діяльності. Для старших обдарованих учнів важливо надавати психологічну підтримку щодо вибору кар'єри та навчання вищого рівня. Психолог може допомогти їм розробити плани та досягти своїх цілей.

Робота з подолання перфекціонізму. Багато обдарованих учнів мають властивість перфекціонізму, яка може заважати їхньому навчанню та життю. Психолог може надавати підтримку у подоланні цієї проблеми.

Забезпечення стійкості психічного здоров'я. Психологічна підтримка також повинна включати в себе сприяння загальному психічному здоров'ю обдарованих учнів, включаючи навчання методам стресового управління та способам підтримки емоційного благополуччя.

Загалом психологічна підтримка обдарованих учнів повинна бути комплексною і орієнтованою на їхні потреби та можливості. Ця підтримка допоможе їм розкрити свій потенціал і досягти успіху в навчанні та в житті загалом.

Психологічні методи реалізації потенціалу обдарованих учнів.

Пропонуємо застосовувати наступні психологічні прийоми, які сприятимуть розвитку особистісного потенціалу обдарованих учнів у воєнних умовах навчання.

Оцінка потреб. Перш за все, важливо провести оцінку потреб і здібностей обдарованих учнів в умовах війни. На основі відомостей про їх можливості та інтереси максимально розробити індивідуальні програми навчання.

Психологічна підтримка. Важливо забезпечити обдарованим учням психологічну підтримку для подолання стресу і травм, пов'язаних з умовами навчання у воєнному стані.

Забезпечити можливість використання диференційованого підходу до навчання, щоб задовольнити індивідуальні потреби обдарованих учнів. Це може

включати розширені завдання, проекти або можливість самостійного дослідження.

Розвиток резильєнтності [21]. Важливо навчати обдарованих учнів резильєнтності та навичкам адаптації до змінених умов. Це може бути корисним не тільки для освітянських задач, але і для життя загалом.

Стимулювання інтересів. Заохочуйте обдарованих учнів розвивати свої інтереси, навіть у воєнних умовах. Надайте доступ до літератури, онлайн-ресурсів та навчальних матеріалів, які можуть сприяти розвитку їхніх здібностей.

Гнучкість і творчість. Сприяти розвитку гнучкості та творчого мислення, що може бути корисним у військових ситуаціях. Вправи та завдання, спрямовані на розвиток навичок критичного мислення, що є дуже важливим в умовах інтенсивного інформаційного потоку [20].

Навчайте обдарованих учнів працювати в команді та спілкуватися з іншими однодумцями. Ця навичка допоможе їм бути більш успішними у освітньому середовищі.

Створіть умови для саморозвитку, сприяючи обдарованим учням, вивчити нові навички та поглиблювати свої знання, навіть у воєнних умовах навчання.

Підтримка від сім'ї та команди. Залучити сім'ю та команду для підтримки обдарованих учнями їхнього навчання та розвитку. Це може зробити навчання більш успішним і збалансованим.

Загальний підхід повинен бути адаптований до конкретних умов і потреб обдарованих учнів у воєнних умовах.

Важливо забезпечити обдарованим учням доступ до психологічного супроводу та консультування. Військові умови можуть викликати стрес та травми, і важливо мати можливість розмови з професійним психологом, які допоможуть вирішити психологічні проблеми та навчати методам релаксації.

Збереження мотивації. Підтримуйте мотивацію обдарованих учнів, надаючи їм відзнаки та визнання за їхні досягнення. Це може бути стимулом для подальшого розвитку.

Комунікація та співробітництво. Потрібно залучати обдарованих учнів до комунікації та співробітництва з волонтерськими групами, що може збагатити їхнє громадянський обов'язок.

Соціальна підтримка. Потрібно забезпечити обдарованим учням можливість взаємодії з однолітками та ровесниками для соціальної підтримки та створення сприятливого середовища.

Пам'ятайте, що розвиток обдарованих учнів у воєнних умовах може бути важким завданням, але з правильною підтримкою та належними ресурсами вони можуть досягти свого потенціалу і знайти застосування суспільстві в цілому.

Залучення до досліджень і розвитку. Потрібно сприяти залученню обдарованих учнів у проведенні дослідження та вивчені нових технологій та методи, які можуть бути корисними для їхньої спеціалізованої освіти.

Збереження здоров'я. Забезпечте обдарованим учням можливості для фізичної активності та збереження здорового способу життя.

Відкритість до інновацій. Важливо сприяти інноваціям та технологічному розвитку, що допоможе обдарованим учням розвивати нові підходи та методи навчання.

Підвищення морального духу. Забезпечити обдарованим учням можливість взаємодіяти з видатними особами, які мають великий досвід і моральну силу, що може надихати їх на подальший розвиток.

Підготовка до лідерства. Навчання лідерським навичкам та здатність приймати важливі рішення може бути числом елементів розвитку обдарованих учнів у освітньому середовищі.

Адаптація до змін. Навчайте обдарованих учнів адаптуватися до змін у швидкозмінному суспільному середовищі та надавати вагу навичкам планування та стратегії.

Сприяння здоровому змаганняю. Організуйте змагання та групові ігри, що сприяють розвитку конкурентоспроможності та спортивних навичок учнів.

Патріотичне виховання. Залучення обдарованих учнів до патріотичного виховання, підсилюючи їхню приналежність до української спільноти та розвиваючи гордість за свою країну.

Мотиваційні заходи. Організуйте мотиваційні заходи та заохочення, щоб стимулювати обдарованих учнів до досягнення у навчанні.

Ці психологічні прийоми допоможуть розвивати потенціал обдарованих учнів в умовах воєнного стану і забезпечувати їм можливість реалізувати свої здібності та здобувати нові навички в освітньому середовищі.

Психолого-педагогічні заходи для реалізації особистісного потенціалу обдарованих учнів в умовах воєнного стану є виключно ускладненим завданням для освітньої системи та суспільства в цілому. Загальний підхід до розвитку обдарованих учнів у воєнних умовах має бути гнучким і адаптованим до конкретних потреб та реалій. Важливо забезпечувати підтримку, ресурси та навчання, які допомагають їм розвивати свій потенціал та бути успішними навіть в умовах воєнного стану. Застосування спеціалізованих програм, методів психологічного втручання та технологій дистанційного навчання може допомогти забезпечити обдарованим учням необхідну освіту. Сприяючи розвиток цих дітей, ми інвестуємо в майбутнє нації та забезпечуємо його стабільність. Важливо не забувати про обдарованих учнів навіть у найважливіші години, після чого вони можуть стати лідерами та новаторами завтрашнього дня.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ

Проблематика щодо лідерства як феномену і лідера як особистості в останні роки стала доволі популярною в гуманітарних напрямках досліджень, пов'язаних із людиною — психології, філософії, філософії освіти. Знайшла вона відображення і в поки що нечисленних дослідженнях з педагогіки, зокрема вищої школи, а також окремих дослідженнях з виховання лідерських якостей учнів початкових і старших класів.

Наші методичні рекомендації спрямовані на формування лідерських якостей учнів під час навчання у закладі загальної освіти і є складовою педагогіки обдарованості. Зазначимо, що лідер має вести суспільство по шляху інновацій і поступу, тому не має бути випадковим — його треба програмувати (прогнозувати), закладаючи у свідомість обдарованої особистості візію власного розвитку і мету діяльності, розвиваючи її інтелект, формуючи відповідні компетенції, зміцнюючи психологічні якості у процесі формування в закладі загальної середньої освіти через психологічно обумовлені й педагогічно закономірні технології.

Наведемо основні визначення, які є ключовими для подальших рекомендацій (узагальнені нами у попередніх дослідженнях): **лідер** — «той, хто йде попереду, показує шлях і веде за собою» (*С.А. Калашинікова*); **лідерство** передбачає і готує зміни, впроваджує і адаптує їх, формує позицію, ставлення до змін (*Л. І Даниленко, Л. М. Карамушка*) [35].

Методологічні засновки, покладені в основу педагогічної діяльності вчителя з формування обдарованого учня-лідера, полягають в урахуванні наступного.

Філософсько-методологічні підходи, на яких вибудовується уся освітньо-педагогічна діяльність із освіти й розвитку обдарованої особистості, — це **людиноцентризм в освіті** (*В. Г. Кремень*). У демократичному суспільстві, яке відстоює нині Україна у двобої з рф, у центрі уваги освітньої системи стоїть особистість з її прагненнями особистісного розвитку відповідно до національної ментальності українського народу, з урахуванням індивідуальних обдарувань і схильностей, що спрямовуються педагогом в русло європейських цінностей свободи, рівності й демократії. У педагогічному процесі формування особистості «центр має бути там, де знаходиться кожний учень і де відбуваються процеси його навчання і виховання. Ці процеси мають будуватися на увазі й повазі до кожної дитини, на розвитку її природжених здібностей, на заміні авторитарної педагогіки педагогікою толерантності» [25].

Парадигма особистісного саморозвитку як основа зростання й розгортання особистості у суб'єкт-суб'єктних відносинах учителя й учня в умовах відкритої освіти з переносом акцентів з навчання й виховання з боку вчителя на самостійність учня й позицію учителя-коуча (*Ткаченко, 2013*). Навчальна діяльність учителя в ситуаціях, що дозволяють це зробити, має

змінюватися на тьюторську з урахуванням спроможності учня до діяльності самостійної.

Обов'язковим для досягнення мети формування лідерських якостей є врахування **чинників розвитку** інтелектуально обдарованих учнів. Узагальнюючи попередні напрацювання, зазначимо про необхідність єдності когнітивно-інтелектуальних здібностей, духовно-морального змісту та креативно-творчої спрямованості діяльності обдарованої особистості, що має бути забезпечуваною в освітньому процесі закладу загальної середньої освіти [33].

Застосування **діяльнісного підходу** для розвитку задатків обдарованої особистості, що передбачає практико-перетворювальну діяльність учня за умови створення екологічно-сприятливого середовища [34].

Дидактичні закономірності, що розкривають логіку засвоєння знань, формування умінь і навичок, виховання переконань, до яких віднесемо такі:

✓ складники лідерської позиції (*О. В. Хмизова*), що є основою лідерства: *когнітивний* (знання про себе та інших, про лідерство і лідерів, про лідерські вміння, навички, переконання); *мотиваційно-емоційний* (мотиви лідерства, потреби, емоції, ціннісні ставлення); *діялісно-поведінковий* (дії, вчинки, діяльність, лідерська поведінка) [38, с. 14-15];

✓ компоненти особистісних якостей, що мають істотне значення для лідерства: *мотиваційний* (упевненість у собі, потреба в досягненні першості, прагнення до самоствердження та самореалізації, прагнення соціальної корисності); *емоційно-вольовий* (урівноваженість, емоційно-позитивне самопочуття, наявність вольових якостей); *особистісний* (вплив на інших, оригінальне, творче мислення, комунікативні та організаторські здібності); *діловий* (уміння ухвалювати правильне рішення в наперед бачених ситуаціях, готовність брати на себе відповідальність, знання, уміння та навички організаторської роботи) [40];

✓ *критерії лідерства*, тобто обов'язкові прояви в діяльності особистості, що свідчать про готовність / спроможність бути лідером, які можна розділити на дві групи: *внутрішні* (прагнення вести за собою, вчинковість, «сила Я», відповідальність) і *зовнішні* (авторитетність, впливовість, харизматичність) [31, с. 13-17];

✓ *передумови лідерства*: суб'єктність [35 с. 26-27], амбіційність (високий ступінь прагнення досягнення конкретної мети) [26, с. 78].

Зазначимо, що вказані якості і позиція лідера, що відповідають визначенням лідера і лідерства, якраз і формуються під час виконання описаної далі творчої діяльності учня з опорою на окреслені методологічні засновки і дидактичний зміст.

Здійснення проєкту в системі Малої академії наук України як засіб розвитку інтелектуально-дослідницького потенціалу обдарованих учнів

Однією з технологій формування лідерських якостей особистості є науково-пошукова діяльність учня, найбільш повним втіленням якої в період становлення особистості є виконання науково-дослідницького проєкту в системі Малої академії наук України. Усі принципи і формальні показники наукового

(науково-дослідницького) проекту викладено на Науково-освітній платформі МАН (Платформа МАН) (за посиланням; <https://platform.man.gov.ua/media/cdcf41b8-94a5-49bc-ab6c-56cc2e888e2f>), яка входить до порталу Національного центру «Мала академія наук України під егідою ЮНЕСКО». Тут ми зосередимо увагу на технології здійснення проекту.

Покажемо узагальнено співвідношення перелічених вище вимог до лідерської позиції і тих, що набуваються в процесі науково-пошукової діяльності учня (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Складники (структура) лідерської позиції (за О.В. Хмизовою)	Складники позиції учня, що здійснює науково-пошукову діяльність
когнітивний	самоідентифікація як усвідомлення здатності до здійснення складних завдань підвищеного рівня складності, самовизначення – упевненість у правильності власних дій;
мотиваційно-емоційний	прагнення успіху, досягнення вищого рівня розвитку; потреба бути переможцем; розуміння цінності набутих навичок
діяльнісно-поведінковий	власне рішення щодо виконання дослідницького проекту; прояви наполегливості, волі, витримки

Так само можна представити й компоненти лідерських якостей особистості, що формуються під час здійснення учнем дослідницького проекту МАН під керівництвом педагогічного, а потім наукового керівника (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Компоненти особистісних якостей лідера (за В.В. Ягодніковою)	Особистісні якості учня, що формуються під час здійснення науково-пошукового проекту
мотиваційний	прагнення розвитку і компетентності у дослідницькій діяльності; розуміння того, що набуті компетенції – вже перевага і успіх
емоційно-вольовий	налаштованість на працю; наполегливість; витривалість (навичка витримувати тривале інтелектуальне й емоційне напруження); володіння собою у ситуаціях стресу
особистісний	вміння представити результати власної самостійної діяльності; розвинені комунікативні якості (мовлення, жести, міміка); розвинене логічне мислення й критичне ставлення; вміння вести дискусію (створювати аргументовані висловлювання, формулювати коректні запитання, тримати в пам'яті дискурс проблематики дослідження)
діловий	здатність програмувати себе на розвиток (здійснення проекту, безпосередньо не пов'язаного з навчанням у ЗЗСО); особистий тайм-менеджмент

Головними педагогічними методами в технології розвитку лідерських якостей обдарованого учня засобом здійснення науково-пошукового проєкту у системі МАН, якими простими вони не здавалися б, є педагогічне спостереження, педагогічна бесіда, суб'єкт-суб'єктний діалог.

Зауважимо, що до написання дослідницького проєкту в МАН зазвичай приступають у старшій школі, адже учень вже має бути готовий до його виконання. Готовність учня до здійснення науково-дослідницького проєкту — це цілісне інтегративне утворення, що складається з ментально-психологічних рис (ідентифікація себе з дослідником, особисте визначення з намірами, наявність волі), когнітивно-інтелектуальних якостей, необхідних вмінь і навичок (комунікативних; загальнонаукових — спостереження, аналізу, узагальнення і синтезу; лінгвістичних) та фізичного здоров'я, що формується протягом попередніх років освітньої діяльності.

Якщо допитливість учня в початкових класах сформувалася у звичку пізнавати нове, а цікавість до всього невідомого перетворилася у навичку не залишати питання без відповідей — це свідчення того, що у старших класах дослідницька робота зацікавить учня, і він зможе її здійснити з великою часткою самостійності. Саме так формується усвідомлення себе як особистості, здатної до розв'язання проблем, впевненої у своїх намірах і вміннях.

Складником готовності претендента на створення дослідницького проєкту є інтелектуальність, яку ми розуміємо як глибину суджень, духовну зрілість, що виникають як результат зацікавленого засвоєння основ наук, активного пізнання дійсності, самостійного осмислення складних суспільних процесів. Звичайно в учня середніх класів такі якості мислення й усвідомлення можуть з'явитися як в результаті достатньо успішного навчання з усіх предметів, так і в результаті соціалізації. Особливо важливими є знання й навчальний досвід — з предметів природничої спрямованості (що дають ерудованість і широку обізнаність), з предметів математичного циклу (що формують аналітичне й логічне мислення, чітке сприйняття проблеми чи завдання, а також усвідомлення загальних методів їх розв'язання), і з предметів гуманітарного циклу (формування ціннісної сфери, активної життєвої позиції, розвиток мисленнєвих процесів і мовлення на рівні осягнення, відтворення і створення смислів (у спрощеному розумінні — створення тексту).

Принагідно зазначимо, що читання взагалі й читання довгих текстів — це достатньо різні навички. Короткі тексти зазвичай (за виключенням афоризмів, які передбачають внутрішній монолог, або розгортання суджень / уявних картин, що дають розшифрування смислу, тобто розуміння афоризму) не містять послідовного ланцюга тез, пояснень, або доведень, які є необхідними для формування звички утримувати досить довго увагу при читанні, усвідомлювати логіку викладу й розуміти прочитане, а пізніше — створювати власне зв'язне висловлювання. Звідси випливає вимога до стійкої звички позакласного читання з широким охопленням тематики.

Незамінними вміннями, що гарантують успішне здійснення проєкту є навички писати реферат, і здобути їх потрібно у середніх класах. Нагадаємо, що

формування цих умінь зазвичай розпочинають з аналізу послідовності тез/положень/думок однієї статті (праці) нехудожнього змісту з наступним викладенням у письмовому вигляді з прикінцевим висновком. Пізніше створення реферату передбачає аналіз кількох статей одного автора з конкретної проблеми, що мала розвиток, або /і кількох авторів з тієї самої проблеми, що висвітлюють її в різних аспектах. Висновок у рефераті насправді є наслідком достатньої ерудиції, оскільки зазвичай містить узагальнення на вищому рівні, ніж простий прикінцевий перелік раніше викладеного в рефераті. Саме в такій роботі формується суб'єктність учня, коли він навіть поза власним бажанням відчуває деяку прихильність до тієї чи іншої ідеї, або суголосність власних думок з думкою одного чи другого автора. Пізніше, під час написання дослідницької роботи суб'єктність виявлятиметься у відборі наукової літератури, аргументації, формуванні висновків, відстоюванні власної точки зору.

Безперечно важливим є опанування ІТ-технологіями. І це не лише вміння працювати у Word, але й створювати таблиці в Excel, презентації — у PowerPoint, опитувальники — у Google-формах, створювати й обробляти фотографії у графічних редакторах, сканувати фотографії і тексти, уміти працювати з програмами для планування і проведення відеоконференцій (наприклад, Zoom), а іноді — володіти спеціальними програмами.

Створення власного науково-дослідницького проєкту — неабияка напружена самостійна діяльність, що вимагає зосередженості, вміння концентрувати й тривалий час спрямовувати увагу й зусилля в певне русло. Саме тому виконання дослідницького проєкту вдається учням, які займалися кружковою діяльністю у системі позашкільної освіти, навчалися у музичній, художній, мистецькій, спортивній школі, або принаймні деколи брали участь у достатньо серйозних проєктах. Вони вміють формулювати мету діяльності, мобілізувати себе на тривалу практику, мають деякі амбіції й організаційні навички.

Чудово, якщо у школі є достатня кількість учнів, зацікавлених у виконанні манівського проєкту, що дозволить утворити первинний (шкільний) осередок МАН. Відомо, що взаємна підтримка й водночас змагальний настрій, створюють атмосферу зацікавленості й емоційного спілкування для підлітків й піднесення під час засідань, що водночас сприятиме особистісному зростанню кожного з учасників осередку.

Готуючись до здійснення керівництва учнівським науково-дослідницьким проєктом у системі МАН, учитель має розуміти сутність цієї роботи й орієнтуватися в обов'язкових її складниках і послідовності їх виконання. Докладно з цим можна ознайомитися за відео на хостингу YouTube «**Учнівська науково-дослідницька робота: готовність учителя до співпраці з учнем**» (<http://surl.li/towdj>).

Наведемо ланцюг необхідних послідовних дій учня, а отже й зусиль учителя із підготовки наукового (науково-дослідницького) проєкту до оприлюднення і захисту безпосередньо: **визначення з темою проєкту**

(розуміння актуальності проблеми і пошук шляхів її розв'язання з обраного напрямку досліджень, достатній рівень обізнаності /начитаності для здійснення пошукових дій в означеному напрямі, здатність передбачати хід дослідження і прогнозування результатів); **написання дослідницької роботи** (аналіз за опрацьованою літературою, формування мети, завдань, висунення гіпотези, здійснення практичної частини дослідження, аналіз і висновки з практичної частини, порівняння результатів практичної частини з гіпотезою, висновки за здійсненою роботою і рекомендації за результатами); **підготовка складників проекту до захисту** (написання роботи, створення постеру, участь у масових заходах, пов'язаних із представленням проекту, його обговоренням та коригуванням, відстоювання власної думки); **захист** (презентація широкому загалу, участь у загальній дискусії і відповідь на питання учасників і комісії). Як бачимо, наведений тут (у дуже скороченому вигляді) перелік видів діяльності учня зі здійснення науково-пошукового проекту безумовно потребує наявності компонент особистісних якостей, наведених вище. Саме ці особистісні якості формуються під час здійснення проекту, або поглиблюються і набувають стійкого характеру. Водночас формуються і потрібні компетенції.

Першою сходинкою у роботі над проектом є **визначення сфери предметної зацікавленості**. Для цього можна не лише проводити спільні і персональні бесіди або обговорення у фокус-групах, а й запропонувати учням опрацювати інформацію на сайті Національного Центру «Мала академія наук України під егідою ЮНЕСКО». Ознайомлення із відділеннями і секціями МАН, а також із можливостями територіальних відділень, представлених на сайті, допоможе скласти уявлення про перспективи щодо тематичного різноманіття й співвіднести їх з відповідними інтересами учня.

За цим слідує **з'ясування глибини обізнаності учнів у сфері зацікавленості**. Тут може допомогти організація і проведення конференції чи круглого столу, де кожен учень представить галузь знань й актуальну проблематику в ній, що його цікавить і в якій він хотів би здійснити проєкт. Підготовка заходу зумовить розширення кола позашкільного читання у сфері зацікавлення, обговорення унікальних або примітних фактів цієї сфери знань та з'ясування причинно-наслідкових зв'язків їх виникнення. Це також допоможе з'ясувати ще не описані чи не з'ясовані явища або проблеми у сфері зацікавлення учнів. Поступове звуження обговорюваної тематики до найменш дослідженої і найбільш цікавої для учня зрештою приводить до формування робочої теми й гіпотези учнівського дослідження.

На **пропедевтичному етапі** відбувається ознайомлення зі структурою письмової наукової роботи та вимогами до неї. Тут в нагоді також стануть матеріали, опубліковані на сайті Національного центру «Мала академія наук України». Там щорічно викладається наказ Міністерства освіти і науки України про проведення Всеукраїнського конкурсу-захисту МАН. Важливо ознайомлюватися із документом в останній редакції, оскільки навіть незначні зміни у вимогах до робіт можуть мати суттєві наслідки при виконанні досліджень.

Відбір теоретичного матеріалу, його аналіз, систематизування учень може здійснити сам за допомогою пошукової системи **Google**, застосовуючи принцип пошуку за ключовими словами. Але на початковому етапі краще звернутися до фахівців. Послуга пошуку джерел є в кожній науковій бібліотеці, архіві тощо. З великою професійністю допоможуть юним дослідникам у Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В.О. Сухомлинського (звернутися і отримати матеріали можна навіть дистанційно). Зауважимо, що ДНПБ України імені В.О. Сухомлинського великою мірою орієнтована на методологічне і методичне забезпечення функціонування закладів загальної середньої освіти. Більше того, фахівці можуть провести семінар для учнів-дослідників з пошуку джерел, і отримані в такий спосіб знання й навички стануть в нагоді не один раз.

Визначення практичного складника пошукової роботи здійснюється в залежності від предметної сфери, спрямування дослідження, поставлених мети й завдань. Це може бути експеримент, моделювання, дослід, анкетування, опитування тощо. Практичний складник може або підтвердити гіпотезу і результати дослідження, або розкрити причинно-наслідкові зв'язки, або стати суто предметом дослідження з наступним описом його перебігу і результату. Усе залежить від мети й спрямованості науково-пошукового проекту.

Суто науково-пошукова діяльність складається з постановки мети, завдань дослідження, визначення методів дослідження, з'ясування способів отримання результатів, визначення способу підтвердження їхньої валідності. Науковий пошук — це особливий вид діяльності, у результаті якого отримують принципово нові результати, що мають значення відкриттів нових закономірностей. Науковий пошук відрізняється і від інформаційного пошуку (дослідницької роботи, що не має на меті збільшити наукове знання), і від розроблення проблем (пізнавальної діяльності, спрямованої на визначення можливих модифікацій процесу чи впливу відомих закономірностей у різних умовах).

Формулювання мети окреслює досягнення ще невідомого результату. Завдання представляють послідовний план взаємопов'язаних дій (етапів) дослідження, спочатку спрямованих на опис вже відомого, на чому базується дослідження, а потім — невідомого, з'ясування чого і є метою дослідження.

Загальнонаукові теоретичні методи виконання дослідження — аналіз, синтез, систематизація, класифікація — застосовуються практично в кожному дослідницькому проекті.

Після визначення певних результатів, отриманих як відповідь на завдання дослідження, настає черга **узагальнювального етапу**. У залежності від спрямованості науково-пошукової роботи цей етап або завершує практичну частину дослідження, або передує їй (якщо практична частина спрямована на перевірку валідності отриманих результатів). У другому випадку за практичною частиною слідує оброблення результатів і представлення їх, окрім словесних висновків, у візуальній формі, яка може мати вигляд таблиць, діаграм, графіків тощо, що надасть роботі красномовності, предметності і привабливості. Сюди ж

віднесемо і представлення ілюстративного матеріалу, який збагатить зміст роботи в цілому.

Коли все описане вище оформлено у вигляді тексту і додатків до нього, можна вважати, що основний, найбільш місткий, етап проєкту вже здійснено.

І педагогічний /науковий керівник і сам учень-дослідник будуть звертатися до тексту роботи і перечитувати його неодноразово. Саме тут є доцільним звернутися до фахового рецензента, що й обумовлює наступну важливу сходинку.

Рецензування і корекція учнівського дослідження. Подання роботи на рецензування фахівцю з досліджуваної проблеми є обов'язковим. Воно переслідує не лише мету удосконалення дослідження, поглиблення змісту, урахування ще невідомих аспектів тощо. Дуже важливою компетентністю, що формується в процесі рецензування є сам процес професійного (в якості дослідника) спілкування, який передбачає вміння поставити себе на місце рецензента, тобто подивитися на свою роботу «чужими очима», толерантно поставитися до зауважень і знайти в них об'єктивне, що суттєво чи навіть незначним чином поліпшить дослідження. Більше того, відповіді на зауваження, сформульовані в письмовій формі, значно підвищують вміння наукового диспуту. Тут і вміння погодитися з рецензентом і сформулювати свою думку, і вміння не погодитися, а також аргументовано заперечити, дотримуючись усіх вимог до чіткого формулювання і коректного висловлювання. Корекція роботи за слуханими зауваженнями піднімає автора-дослідника на наступну сходинку зростання.

Тут ми наводимо посилання на наукову статтю, написану й опубліковану за здійсненим учнівським дослідженням, автор якого посів III місце у змаганнях на третьому етапі Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких проєктів МАН у 2023 році [36].

Завершальна фаза підготовки роботи є теж важливою, оскільки представляє собою аналіз тексту роботи й виокремлення частин для кращої її презентації. Важливо ретельно дотримуватися вказівок і рекомендацій зазначених у листі МОН про Всеукраїнський конкурс-захист до створення **постеру** і більш довільного відбору матеріалу для **презентації** дослідження. Потрібно оформити представлення дослідження із застосуванням мультимодальних засобів ІКТ (текстова й ілюстративна візуалізація, інфографіка, відео, аудіо). Обов'язковим є і тренувальне представлення роботи з наступним доведенням до найкращих параметрів візуалізації. Як вже було зазначено, найкраще, якщо у закладі освіти є група дослідників, нехай і не одного віку, за участю яких бажано провести внутрішній конкурс-захист за тією процедурою, яку визначено у листі МОН України, де було б представлено проєкти в тих самих порядку і формах, що їх вимагає конкурс МАН. Це допомогло б учасникам адаптуватися у колі зацікавлених / конкурентних осіб, випробувати власні навички, вдосконалити або докласти зусиль, аби змінити їх.

Саме виконання проєкту за коротко викладеною технологією під керівництвом педагога, який максимально прагне до виконання завдань коуча

(на початкових етапах дослідження) і тьютора (на наступних етапах), аби надати можливість для учня максимальної самостійності і самовиявлення. З повним правом підготовку науково-дослідницького проєкту можна вважати однією з технологій формування лідерських якостей інтелектуально обдарованого учня.

Морально-духовний розвиток особистості у проєкті з музейної педагогіки під час воєнного стану (повномасштабного вторгнення РФ в Україну)

Час повномасштабного вторгнення РФ в Україну і розгортання бойових дій на обширах нашої держави позначений значними зрушеннями в усіх суспільних сферах, зокрема й освіті. З одного боку, дії Сил безпеки й оборони України із захисту держави, масштабний добровольчий рух і волонтерські дії на допомогу військовим, евакуація населення із захоплених місць постійного проживання й прифронтових зон, допомога переселеним особам, організація продуктової і лікувальної, а також психологічної допомоги, взаємна підтримка громадян значною мірою стабілізували суспільство. З другого — склалася ситуація неможливості здійснення освітнього процесу у звичних межах, що вимагало термінового продуктивного рішення щодо його відновлення, подолання психологічного стану невизначеності й тривожності, а також посилення ідеологічного впливу щодо непереможності української нації, єдності верств і поколінь сучасного українського суспільства, а також утвердження у свідомості учнів і громадян цінностей свободи, рівності й гідності на тлі жахливих подій на фронтах, геноциду українців на окупованих територіях і постійних ракетних обстрілів мирного населення на всій території України.

У такій ситуації незамінним стало онлайн спілкування у широкому діапазоні застосування: від шкільного навчання до проведення позакласних занять, позашкільних заходів і позашкільної освіти. Рішенням, яке задовольнило освітній запит періоду першого року війни в аспекті розвитку й морально-духовного виховання обдарованих учнів, став спеціальний онлайн проєкт Київської Малої академії наук учнівської молоді у співпраці з Інститутом обдарованої дитини Національної академії педагогічних наук України за проєктом «Музейна педагогіка в освітньо-культурному просторі Києва: проблеми, сьогодення, перспективи» (Освітньо-культурологічний проєкт). Так було актуалізовано й поширено проєкт, що від самого початку започаткований як комунальний Київською МАН учнівської молоді, для всієї України.

Нині музейна педагогіка як окремий педагогічний напрям переживає в Україні часи переосмислення й інтенсивного розвитку. Для цього є кілька причин. Передусім – вимога суб'єкт-суб'єктності в освітній діяльності, що перетворює позицію пасивного учня-споживача навчальної інформації на активного здобувача знань, який веде пошук у місцях збереження артефактів та

наукового їх дослідження. Розвиток інформаційних технологій безумовно дозволяє віртуалізувати музейні виставки /фонди і надати доступ у зручний час незрівнянно більшій кількості зацікавлених осіб, ніж це можливо у реальних темпорально-просторових межах. Також у розвитку музейної педагогіки зацікавлені самі музеї, оскільки лише увійшовши активним учасником в освітній процес, їм вдасться зберегти свою значущість.

Зазначимо, що в Україні в останній час музейна педагогіка як окремий напрям в освітніх науках розвивається під егідою Національного центру «Мала академія наук України», Інституту педагогіки НАПН України й Інституту обдарованої дитини НАПН України. До цього процесу залучено не лише науковців-освітян, а й музейників, істориків, архівістів тощо. З 2019 року відбувається щорічна науково-практична конференція «Музейна педагогіка в науковій освіті», яка охоплює широке коло напрямів з музейної педагогіки:

- нові підходи в педагогічній діяльності музеїв України;
- перспективи розвитку музейної педагогіки в позашкільній освіті;
- діяльність новітніх інтерактивних науково-освітніх центрів на базі музеїв;
- дійові практики музейної педагогіки у співпраці музейних і наукових установ та закладів освіти в контексті онлайн-навчання;
- створення віртуальних музейних просторів;
- форми сучасної музейної комунікації;
- майбутнє музеїв: розвиток і трансформація, проблема збереження культурної спадщини в умовах війни: етичні й педагогічні аспекти й ін.

Зазначимо, що музейну педагогіку у вітчизняному науковому полі визначають як педагогічну дисципліну, що «вивчає шляхи становлення гуманістичного світогляду, що базується на духовних цінностях, а також специфіку інтелектуального, етичного і естетичного розвитку особистості у процесі музейної комунікації» [37, с. 12].

Наведемо положення методологічного характеру, які допоможуть усвідомити важливість музейної педагогіки у формуванні світогляду учнів у нинішніх історичних обставинах опору українського народу рф-ським загарбникам і відстоювання незалежності України. Перша теза – українського музейника С. Б. Руденка, яка якнайглибше характеризує обставини, в яких протягом років незалежності виховується сучасне покоління молоді української нації: «В Україні склалася досить складна етнокультурна ситуація, що зумовлена проблемами в сфері етнорелігії, етномистецтва, етнетики, мовної ситуації, що ускладнюється економіко-політичними чинниками, зовнішнім впливом. Таким чином, етнокультурна соціалізація набуває особливої ваги на рівні національної безпеки. Музеї дозволяють відвідувачу глибше, з точки зору історичного розвитку, поглянути на складні релігійні та міжконфесійні питання, еволюцію художніх поглядів, сформувані власні ціннісні орієнтири, віднайти своє місце у соціумі, досягнути взаємини з іншими людьми, знайти відповіді на особистісні питання тощо» [30, с. 71].

Друга теза — німецького ученого Фрідріха Вайдахера, який стверджує, що «музеї є результатом унікальних культурних досягнень, вони мають специфічне завдання, яке жодна інша установа не може в них відібрати: вони були створені для того, аби допомогти всім зацікавленим краще зрозуміти себе та своє місце у цьому світі. Музеї мають додати нашим поглядам іншої перспективи і тим самим уможливити глибше розуміння себе та інших» [19, с. 16].

Третя теза — сучасної дослідниці О. В. Походящої: нині «музеї мають змогу доносити засобами мистецтва історичну правду. Для цього варто використати великий пласт експонатів, що перебувають у музейних запасниках. Належить проводити більше тематичних екскурсій, розповідати про видатних українців, визначні історичні явища, влаштовувати виставки та будувати експозиції так, аби людина сама вдавалася до аналізу подій» [29, с. 68].

Із зазначеного зрозумілими стають аспекти (виховний, навчальний, розвивальний, компетентісний) музейної педагогіки, які складаються з наступних завдань:

- згуртування учнівської молоді, освітян, педагогів, науковців, краєзнавців, музейників, пам'яткознавців в умовах війни;
- вивчення національної історії, досвіду боротьби попередніх поколінь і кращих представників нації за незалежність України;
- представлення й обговорення історичних наративів через призму подій сьогодення;
- рефлексія в межах зустрічей, що залучає до діалогу учасників різновікової аудиторії;
- набування компетентностей з опрацювання музейних матеріалів, підготовки міні-лекцій, створення презентацій і відео з музейної тематики.

В останній час з'явився термін «музейна комунікація» [39, с. 264–265], який передбачає форму представлення матеріалу. При здійсненні презентацій музейних експозицій доцільно застосовувати такі форми музейної комунікації:

- відео;
- лекція доповідача;
- презентація артефактів;
- інтерпретація фахівця-музейника стосовно експонатів і музейних фондів.

З урахуванням новітніх тенденцій організації «носіїв музейної комунікації» (О. В. Червоненко) під час презентацій з тематики музейної педагогіки можна рекомендувати до застосування наступні способи і форми представлення матеріалу:

- музейне просторове середовище, що складається з експозиції та його окремих частин (може бути представлено учасникам за допомогою відеофільмів);
- концепція представлення експозиції, логіка та план її розвитку (що може бути подано у лекції / розповіді доповідача);

- окремі музейні предмети в експозиції та допоміжні матеріали (тексти, зображення, муляжі, карти тощо), що використовуються для роз'яснень або мають акцентні функції (продемонстровано доповідачами у слайд-фільмах);

- вербальні та ментальні моделі: екскурсії, лекції, квести, презентації, консультації та інтерпретації стосовно певних музейних предметів і концепцій, демонстрація експонатів.

Звичайно, найбільш цінною є самостійна діяльність учня /учнів з підготовки онлайн-семінару, в якій учитель виступає в ролі тьютора. Проте у роботі з учнями середніх класів учитель виступає в ролі педагога з позашкільної освіти.

Як показує досвід, підготовку музейних проєктів /семінарів найкраще здійснювати як командний проєкт. Виключенням може стати індивідуальний проєкт обдарованого учня, який здійснював науковий проєкт МАН за спорідненою тематикою. Формальне об'єднання учнів, зацікавлених у здійсненні музейного проєкту, надихає на спільну активну діяльність. Таке об'єднання можна назвати секцією (кружком), з обов'язковими періодичними засіданнями для обговорення стану справ з підготовки проєкту — це підвищує мотивацію його учасників.

Виокремимо етапи підготовки заходу з музейної педагогіки, який можна назвати семінаром, а можна — музейним проєктом, і окреслимо завдання й послідовність дій:

- підготовчий етап;
- опрацювання проблематики з визначеної теми;
- робота з музейними експонатами;
- написання сценарію майбутньої презентації з обраної теми;
- визначення методів представлення музеїв /музейних експонатів;
- виготовлення демонстраційних матеріалів;
- пошук і підготовка експертів;
- презентація проєкту (офлайн чи онлайн з паралельним записом).

На **підготовчому етапі** потрібно визначити учасників, що працюватимуть у проєкті за конкретною темою. Бажано, щоб склад учасників від проєкту до проєкту варіювався, аби охопити якомога більше учнів.

Ураховуючи наявність музеїв (меморіальних історичних місць) міста, селища чи села, передусім треба визначитися із можливою тематикою майбутніх онлайн-семінарів. Можна запропонувати учням самим визначитися з тематикою і дослухатися до їхньої думки, разом скоригувавши остаточний план дій.

Учасники команди обговорюють і уточнюють тему конкретного проєкту, яка має бути пов'язаною з історичними фактами, подіями, музейними експонатами, що знаходяться в межах доступу. Використаними можуть бути експонати незалежно від місця їхнього збереження (шкільного музею, міського чи обласного, бібліотек чи архівів) – не від цього залежить їх цінність. Цінність експонатів залежить від умінь вчителя вплести їх у канву виховного процесу в залежності від проблематики й поставленої мети виховання. Також потрібно

враховувати, що за сучасних технологій дистанційного формату, це може бути, за попередньої домовленості, будь-який музей і будь-хто із запрошених учасників.

Опрацювання проблематики з визначеної теми – це усебічне вивчення об'єкта, що буде представлено. Для цього можуть бути застосовані літературні джерела (наукові монографії, науково-популярні статті, архівні матеріали, спогади ветеранів або учасників подій тощо). Безцінним помічником тут виступають самі музейні експонати й музейні фонди, а також фонди бібліотек.

Після опанування проблематикою з боку окремих учасників проєкту слідує представлення знайдених фактів у колі членів команди. У зустрічах можуть взяти участь свідки подій, фахівці із зазначеної проблеми. Увесь масив відомостей опрацьовується учасниками, визначаються основні події, дати, факти, що мають бути представленими широкому загалу.

Після збору і вивчення усієї наявної інформації настає етап визначення найбільш виразних і переконливих фактів та експонатів. Треба пам'ятати, що не кількість, а виразність музейних експонатів стає найбільш переконливим аргументом. Тому **робота з музейними експонатами** є окремим важливим складником проєктної діяльності з проблематики музейної педагогіки. Тут не обійтися без музейників, які найбільше з цим обізнані, можуть розповісти історію появи експонату в колекції, надати відомості про пов'язані факти, події чи інші предмети колекції.

За цим слідує **написання сценарію майбутньої презентації** з обраної теми. Для підтримання уваги слухачів /учасників семінару обов'язковим є застосування різних видів презентування матеріалу. Бажано, щоб це були різноманітні за методом впливу форми: короткі відео зі звуковим рядом, міні-лекції із супроводом презентації у програмі PowerPoint чи навпаки – презентація PowerPoint із коментарями доповідача. До цих форм бажано /можна додати коментар експерта, чи навіть коротке інтерв'ю з ним (це може бути свідок подій, знавець з конкретної проблеми, чи просто компетентна авторитетна особа, що може висловити вагому думку). Коментар може бути поданий у вигляді заздалегідь записаного відео чи виголошений під час проведення семінару (в прямому ефірі).

Бажано, щоб учасники майбутнього семінару потренувалися у дотриманні хронометражу. Виходячи з розрахунку тривалості заходу близько **60 хв.** — включаючи час на реєстрацію, власне презентацію і обговорення (дискусію, рефлексію), вступне й заключне слово — кожна з частин має бути змістовною й енергійною, аби зконцентрувати увагу й підтримувати зацікавленість усіх учасників.

На етапі **визначення методів представлення музейних експонатів** учасники проєкту обговорюють і аргументовано висловлюють своє бачення способу представлення — відеозйомки, фотографій, PowerPoint-презентації, коментарів тощо. Учні вирішують, кого з експертів чи знавців проблеми варто запросити на особисту зустріч (чи представити відеозапис висловлювання). На

цьому етапі має бути визначено завдання кожного з учасників, або команд з двох-трьох осіб.

Виготовлення демонстраційних матеріалів учні розподіляють між собою (між командами) за власною ініціативою. Хтось робить фотографії артефактів, інші опрацьовують текстуальні матеріали й визначають уривки для цитування, далі група (команда) об'єднує окремі елементи у презентацію PowerPoint або відео. Може бути визначено відників, які читатимуть текст, або пояснюватимуть послідовність презентації. Серед учнів можуть знайтись знавці, які запропонують музичний супровід тощо.

Презентації проєкту має передувати репетиція, під час якої відбувається узгодження окремих частин і деталей і злагодження дій. Під час презентації, якщо це відбувається офлайн чи онлайн бажано зробити запис. По-перше, запис може стати одиницею майбутньої відеотеки. По-друге, може стати основою для аналізу недоліків роботи і подальшого вдосконалення усіх видів діяльності, що тривала протягом підготовки проєкту.

Важливим складником вебінару (семінару) з музейної педагогіки має стати обговорення проблематики за заявленою темою – інтерактивна взаємодія, організована для дискусії після лекції-презентації основного доповідача й виступу експерта. У дискусії беруть участь усі учасники вебінару – учні й учителі, залучені до проєкту, запрошені гості (викладачі, учителі інших закладів освіти, громадськість).

Повернемося до проєкту Київської МАН учнівської молоді, що тривав дистанційно онлайн, починаючи з останньої декади березня й до кінця 2022 року. Він складався зі щотижневих засідань онлайн-лекторію із використанням сервісу для проведення відео-конференцій Zoom: по вівторках — онлайн-лекторій «Видатні діячі на захисті культурної спадщини України; по п'ятницях — лекції із серії «Музейний марафон — 2022».

За час тривання проєкту протягом року відбулися онлайн-конференції, пізніше викладені на хостингу YouTube, присвячені видатним особистостям української нації — видатному націєтворцю Тарасу Шевченку (**«Будинок-музей Тараса Шевченка у Києві»** <http://surl.li/towep>), видатному українському філософу Григорію Сковороді (**«Шляхами наукового пізнання: Григорій Сковорода»** <http://surl.li/fbiqo>), громадсько-культурному діячу Борису Грінченку (**«Освітнянський музей Бориса Грінченка як приклад музейної педагогіки»** <http://surl.li/towfa>) й іншим видатним історичним постатям; поколінню шістдесятників (**«Шістдесятництво»** <http://surl.li/towfj>, **«Шістдесятники. «Усе моє, все зветься Україна» (Ліна Костенко)»** <http://surl.li/towfp>); всесвітньо відомим музейним комплексам України — Національному заповіднику «Софія Київська» (**«Софія Київська — поема в камені та фарбах»** <http://surl.li/towfu>), епохальним подіям в історії України – Чорнобильській катастрофі (**«Чорнобиль. Наслідки та біль України»** <http://surl.li/towfx>), цивілізаційному поступу на теренах України (**«Ольвія — античне місто в Північному Причорномор'ї»** <http://surl.li/towgd>), сучасній мистецькій рефлексії подій війни

Росії проти України («Війна очима українських художників» <http://surl.li/towgi>) і багато інших.

Онлайн-зустрічі об'єднали учасників з багатьох областей України і закордону. Проєкт, спочатку розрахований на учнів-манівців, захопив учителів, науковців, представників громадськості у єдиному пориві націєтворення й відстоювання незалежності держави на основі отримуваних нових знань з української історії та непростих процесів формування сучасного українського соціуму. Особливо цінним був полілог усіх поколінь, що брали участь в онлайн-конференції, і це довело, що формування нації відбувається на основі взаємодії й осмислення основоположних життєствердних філософських максим про добро і зло, демократію і тоталітаризм, мир і війну, націю і традиції націєтворення, смисложиттєві й творчі чинники, про пошуки себе і сміливість бути собою, про необхідність ціложиттєвого навчання і багато іншого.

Наостанок варто зауважити, що здійснений проєкт став демонстрацією самоорганізації громадян демократичного суспільства України на потребу часу та їхньої відповідальності за долю незалежної держави-нації в умовах нападу держави-агресора. У непростих умовах війни проєкт відіграв організаційну, науково-інформаційну, просвітницьку функції, а також довів тезу, яку сформулювали дослідники функцій музеїв і музейної педагогіки у формуванні сучасного соціуму, цінностей суспільства знань і глобалізованого світу: «музей усе більше сприймають як експерта, який просуває методологію та приваблює учнів знаннями, а не нав'язує односторонні знання. Ця нова роль відповідає напряму, у якому нині працюють наукові музеї та центри: від наукової грамотності та суспільного розуміння науки до формування особистісного сенсу й залучення громадськості до науки та досліджень» [18, с. 8]. Принаймні саме так сприймали проєкт учасники, яким він був адресований, про що неодноразово заявляли наприкінці дискусій.

Реалізація проєктів з музейної педагогіки силами учнів і вчителів закладу освіти за допомоги фахівців-музейників, освітян і громадськості сприятиме формуванню патріотизму, готовності діяти в межах власних можливостей для перемоги в російсько-українській війні, аналітичному сприйманню подій історичного минулого і сучасності.

Насамкінець зазначимо, що формування лідерських якостей є необхідним складником розвитку особистості, оскільки допомагає становленню багатьох рис, що забезпечують зростання від індивідуальності до суб'єктності і суто лідерства. Триєдине завдання розвитку інтелектуального, морально-духовного і творчого складників обдарованих учнів може бути реалізованим за дотримання поданих рекомендацій.

Зазначимо, що педагогічна діяльність учителя з окреслених напрямів діяльності має бути вписаною у значно ширший контекст. Передусім – це створення атмосфери взаємного прийняття, допомоги і підтримки в учнівському колективі, що зовсім не виключає конкуренції у змагальних видах діяльності. Значущою також є підтримка індивідуальної траєкторії розвитку

кожної особистості, що створює контекст загального успіху учнівського колективу в єдності різноманіття.

Особливого значення набуває також залучення усіх стейкхолдерів до організації освітнього середовища закладу загальної середньої освіти. Насамперед це зацікавленість управлінської ланки закладу, батьківських комітетів (класних і шкільного), шефських /партнерських організацій, міжшкільних об'єднань, районних і міських управлінь освіти тощо. Ініціатива кожної зі сторін має бути підтриманою іншими на рівні схвалення і моральної підтримки, а за потреби — управлінськими рішеннями й матеріальними ресурсами. Тільки в такому колі односторонців можна формувати самодостатню особистість, здатну до ухвалення самостійних рішень, бачення й окреслення перспективи й мети власного самотворення, досягнення успішності й самореалізації. Тільки таким особистостям під силу консолідуватися у суспільство, здатне до відстоювання європейських принципів побудови демократичної розвиненої держави-суб'єкта у творенні співдружності передових демократичних держав Європи й світу.

РОЗДІЛ 3. МЕТОД ГРУПОВОЇ ДЕРЕФЛЕКСІЇ ПРИ РОБОТІ З УЧНЯМИ ДЛЯ СТАБІЛІЗАЦІЇ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ТА ПРОФІЛАКТИКИ РОЗЛАДІВ НЕВРОТИЧНОГО Й ПСИХОТИЧНОГО СПЕКТРІВ

*Наше життя більше, ніж труднощі та виклики,
з якими ми зустрічаємося,
а особистість завжди більша, ніж її проблема.*

Тривале перебування на території військового стану, безсумнівно, позначається на психічних процесах та в більшості випадків призводить до різного ступеня тяжкості характерологічних розладів учнів, що виявляються загальною дисгармонічністю психічного складу особистості при збереженні здібності та інтелекту, які призводять до порушень міжособистісних відносин та соціальної адаптації.

Такі стани займають проміжне положення між нормою та патологією. Кожен розлад буде мати свій, особистий стиль декомпенсації, та інтенсивність проявів — близькі до норми (невротичні) чи психотичні. *Та властивим для всіх станів є емоційна неможливість упоратися зі своїми емоціями:* імпульсивність, нездатність розуміти те, що відчувається, імпульсивна поведінка через складність впоратися зі своїми емоціями, іноді селфхарм, саморуйнівна поведінка. *Може спостерігатися порушення організуючої ролі інтелекту над афектом* (влада афекту над інтелектом). Безумовно, це передусім спотерігається у відносинах з іншими людьми — як старшими, так й однолітками: капітуляція, гіперкомпенсація, складність у проявах самотрансценеднції, емпатії, неможливість поставити себе на місце іншого.

Щоб м'яко та дієво супроводжувати та коригувати такі стани і запобігти втратам у царині і психічного добробуту, й інтелектуальних потужностей, шкільним психологам або вчителям пропонується опанувати та запровадити на постійній основі метод групової дерефлексії.

Метод дерефлексії було розроблено австрійським психотерапевтом В. Франклом ще в ранні повоєнні роки як метод індивідуальної терапії для усунення порушення психо-емоційних розладів. У подальшому цей метод у рамках групової роботи широко зарекомендував себе і як дієвий механізм профілактики психо-емоційних деформацій, і як один із методів терапії, принагідний для застосування як у широкому колі (від шкільного до родинного), так і спеціалізованому (на індивідуальних сесіях, у ПНД тощо).

Філософське підґрунтя методу полягає в фундаментальному осмисленні того, що будь-яка негативна (і позитивна) подія в житті людини – війна, втрата хвороба, страждання чи смерть – є певним завданням, яке людина має вирішити. Відтак, особистість повинна розгадати це завдання та підібрати інструмент, як з ним впоратися.

Логотерапія дослівно означає «лікування словом», термін цей прийшов до нас із грецької мови. У психології він зіставляється з гуманізмом, а основою цього напряму виступає твердження, що особистість розвивається через пошук життєвого сенсу. Коли людина позбавлена сенсу буття або відчуває, що він постійно перебуває під загрозою втрати, її долають розлади та неврози. Логотерапія — це нескінченне прагнення віднайти нові змісти повсякдення, відтворення втраченого сенсу та подолання екзистенційного вакууму. Беручи свої витоки у концентраційних таборах Освенциму під час Другої світової війни, логотерапія володіє ефективними інструментами, що дозволяють навіть перед обличчям таких критичних викликів долі, як війна, брати відповідальність на себе за кожну мить проживання, а також сприяє розблокуванню прагнення до смислу та вмінню відчувати його у будь-якій ситуації та за будь-яких обставин. Для цього необхідна робота із заглиблення екзистенційної свідомості, допомога у вмінні дослухатися до свого внутрішнього голосу, формулюванні питань щодо змісту життя та смислів окремих його моментів, що зрештою призводить до розуміння осмисленості власного життя. Основними вміннями, які людині допомагають у цьому, В. Франкл вважав здатність особистості до самотрансценденції та самодистанціювання. Через самодистанціювання людина здатна не ототожнювати себе зі своїм досвідом та подивитися на нього зі сторони, а через самотрансценденцію — спрямувати себе на щось чи когось, що виходить за межі власного буття, тобто вилучити себе з центру власної картини реальності, а натомість помістити на його місце когось чи щось інше.

«Людина стає людиною тільки тоді, коли віддає себе іншому», — ці слова Ясперса Франкл часто наводив, говорячи про метод дерефлексії. Ще він називав дерефлексію лікуванням за допомогою забуття самого себе. При дерефлексії увага переключається із симптому на нову мету. За Е. Лукаса дерефлексія допомагає людині нейтралізувати надмірну замкнутість на собі, симптомах та проблемах за допомогою концентрації на життєвих завданнях, на позитивних аспектах існування, на комусь іншому. Мета цього — досягнення здорової складової. Ми не акцентуємо на хворій частині нашого сприйняття чи болісній реальності цього світу, ми підсвічуємо здорові аспекти нашого існування та цілісні й прекрасні сторони реальності.

Групи дерефлексії дуже ефективні. У них учасники набувають навички ділитися позитивним досвідом; говорити про проблеми у ключі їхніх рішень; думати насамперед про хороше та радісне; помічати цінніше та надихаюче. Як зазначала Е. Лукас: «Навіщо стояти в саду свого життя і поливаєте бур'яни замість квітів?». І ця нібито проста істина почасти може бути недоступною людині наодинці.

Завдання дерефлексії — дати людині відчути силу власної волі. Особистість завжди вільна, тому що вона здатна робити вибір. І будь-який вибір обов'язково пов'язаний з відповідальністю. І якщо ми щось обираємо, ми даватимемо відповідь на те саме завдання, яке поставлене життям. Завдання ж людини завжди полягає в тому, що вона може зробити найкраще зараз, на даний

моменті, із асортименту того, на що ти здатний у конкретній ситуації. Але це не виключає помилок. І дерефлексія допомагає проживати помилки із вдячністю.

Метод дерефлексії звертається безпосередньо до ресурсів особистості, шукаючи та запитуючи, чим особистість може найкращим чином відповісти на поточне запитання від життя, і ця відповідь завжди має індивідуальний характер. Те зусилля, яке особистість докладає при виборі єдиної можливості, найбільш принагідній із мільйона варіантів, і є зміст. Ми не можемо охопити зміст усього нашого буття, тому що протягом життя ми здатні робити вибір та вчинки, які цей зміст змінюють, але ми можемо усвідомлювати зміст окремих моментів, тієї чи іншої ситуації.

І якщо дорослим властиво метушитися довкола питання змісту всього життя, то дітям притаманна природна здатність сповна проживати зміст кожного моменту почасти набагато гостріше, ніж у дорослому віці. Для маленьких дітей будь-яка подія сягає виміру грандіозного відкриття: чи то підкорити льодяну гірку, чи то побігти за яскравим метеликом. У зрілому віці ми часто не дивуємося тому, що пропонує нам світ, і навіть подорож до Африки нам не видається чимось дивовижним, бо ми можемо припустити, якою вона буде, уявити, як вона виглядає. А для дитини все нове – це таємниця, яку вона хоче відкрити самостійно, а не задовольнятися тим, щоб припускати. Діти дуже включені в реальність, їхнє життя дуже наповнене. І важливо супроводжувати їх у цьому процесі, аби травматичні події дорослішання не призводили до ототожнення себе з травматичним досвідом. Адже наше життя набагато більше, ніж труднощі та виклики, з якими ми зустрічаємося, а особистість завжди більша, ніж її проблема. І в цьому сенсі дерефлексія допомагає сформувати бачення ситуації не з позиції жертви, вибудовуючи дистанцію між нами та нашим переживанням.

Дерефлексія розвиває самотрансценденцію, яка є суттю буття. Людина реалізується лише тоді, коли вона спрямована на щось поза межами себе. Крім того, оскільки людині властиве компульсивне самостереження, що виникає через страх втратити контроль, дерефлексія допомагає позбутися цього страху і контроль замінити на довіру до світу.

Ще однією з основних цілей дерефлексії є усунення гіперрефлексії, на що страждають майже всі, хто перебуває тривалий час в напружених стресогенних ситуаціях. *Гіперрефлексія — надмірна увага, надмірна концентрація (більше, ніж має сенс) на собі, своїх симптомах, своєму ставленні до того, що відбувається в житті, на аналізуванні.* Часто гіперрефлексія взаємопов'язана з гіперінтенцією (надсильним прагненням отримати бажане): гіперінтенція підігриває гіперрефлексію, гіперрефлексія спонукає гіперінтенцію. Дерефлексія спонукає переключити увагу із самостереження та власних переживань на щось, що має сенс у зовнішньому світі, що може бути втілено у цінностях.

Для формату взаємодії «шкільний психолог/вчитель – учень» оптимальною формою роботи з дерефлексії є *групова робота у формі вільної розмови*. Ефективно проводити групи дерефлексії не менше одного разу на тиждень, виділяючи для цього годину спілкування, а загальна рекомендована кількість, що сформує сталий терапевтичний ефект, – 8-10 зустрічей. Куратор

групи з дерефлексії задає тон розмови та встановлює правила, згідно з якими учням забороняється заглиблюватися у власні проблеми, а натомість кожен вчиться слухати іншого. Разом учасники групи обговорюють задані теми про щось радісне та надихаюче, вчать радити успіхам іншого, переключати увагу з негативу на позитивні переживання. При цьому, якщо в когось із групи в процесі роботи спостерігаються якісь особисті проблеми, куратор пропонує провести індивідуальну зустріч, присвячену проблемному питанню.

Дослідниця Е. Лукас сформулювала головну мету методу дерефлексії так: «Допомога нейтралізувати надмірну замкнутість на собі, симптомах і проблемах за допомогою концентрації на життєвих завданнях, на позитивних аспектах існування». При цьому ми не з'ясовуємо негативні проблеми, які узагальнено зводяться до переліку: «не впевнений, не вмю, не розумію, не знаю, що робити, не маю, не впораюся сам». У групі робиться акцент на здоровій складовій особистості та реальності довкола, щоб вона сама повірила в себе, сформулювала життєві завдання. Для цього важливо, аби всі в групі зрозуміли та дотримувалися правил.

Правила групи:

1. Відкриваємо радість спілкування.
2. Якщо й говоримо про проблеми, то тільки з точки зору того, як проблема допомогла стати сильнішою та виявити власні позитивні сторони.
3. Ділимося радісним переживанням, гарним настроєм.
4. Обговорюємо успішні стратегії.
5. Шукаємо та знаходимо свої можливості.
6. Розуміємося на своїх бажаннях.
7. Визначаємо свої справжні цілі.

Переваги групових занять з дерефлексії:

- 1 У групі можна відчувати, як інші реагують на наші позитивні риси.
2. Група дає почуття безпеки та підтримки.
3. Нова інформація, отримана у групі, переходить у повсякденне життя учасника.
4. Групова терапія найчастіше ефективніша за індивідуальні заняття з психологом. Процес терапії у групі йде набагато інтенсивніше.
5. Групові заняття надають особистості сили. Вона відчуває підтримку інших та набуває мужності бути собою.
6. Група допомагає особистості розкрити в собі ті скарби, в існування яких вона не могла повірити до цього.

Перша зустріч групи дерефлексії починається зі знайомства з методом та правилами. Куратор ставить групі прості питання, і кожен з учасників висловлюється по черзі.

Приклади питань для першої зустрічі:

Перше питання: *Що хорошого у вас відбулося за день (тиждень)?*

Друге запитання: *Що вам сподобалося з розповідей ваших товаришів про їхній день/тиждень?*

Третє питання: *Що з того, що ви почули, ви б хотіли зробити в своєму житті протягом наступного тижня?*

У процесі відповідей на питання та обміну думками важливо, щоб куратор блокував гіперрефлексію та гіперінтенцію, м'яко повертаючи до основних питань обговорення, концентруючись на позитиві й переключаючи поступово увагу з власних переживань на уміння слухати, співпереживати іншому, відмічати його потреби та знаходити у собі бажання на них відповісти.

Четверте питання: *Що б ви подарували тому, хто сидить праворуч або ліворуч від вас після того, як ви почули її розповідь?*

П'яте питання: *Кому ви б хотіли подякувати (батькам, другові, ЗСУ, вчителів тощо) за те хороше (з озвученого учнем), що трапилося з вами протягом дня/тижня? Чи хотіли б ви якось висловити вашу вдячність цій людині? (підійти і сказати про це, намалювати малюнок, подарувати квіти тощо).*

За допомогою таких запитань і такої манери ведення розмови учні отримують навичку *здорового самозабування*. Найкращий спосіб для людини прийти в себе – це почати себе забувати, вийти з кола концентрації на власних проблемах, потребах, емоціях у простір іншого.

Таким чином, група прищеплює базові принципи логотерапевтичного світогляду. Насамперед, це про перефокусування уваги з себе на оточуючих. Людина навчається самотрансценденції та самодистанціюванню (адже ведучий задає правила дотримуватися рамок, що вимагає контролю, який у свою чергу можливий через навички самодистанціювання). Під час ведення групи куратор має постійно переводити увагу кожного учня в процесі його репрезентації від проблеми до того світлого і радісного, що присутнє в його житті, від минулого – до майбутнього, від невдач і складнощів – до мрій та захоплень. Таким чином, підхід полягає в тому, щоб допомогти людині знайти щось нове, що знижує значимість старого, подолати егоцентризм, звертаючись до значущих людей та причин, шукати сенс за межами існуючої ситуації, усунути неминучі страждання через самотрансценденцію, мотивувати до прихильності до своїх завдань.

У процесі ведення групи куратор може додатково застосовувати метод модифікації установок, ведучи розмову так, щоб укріпити в особистості наступні світоглядні позиції:

- Завжди можливі альтернативи.
- Моделі поведінки можуть бути змінені.
- Ви можете знайти сенс у всіх ситуаціях.
- Життя має сенс за будь-яких обставин.
- Щось позитивне можна знайти у всіх ситуаціях.
- Можливості можна знайти навіть у помилках, невдачах, хворобах, безповоротних втратах.

Модифікація установок перенаправляє увагу на нові думки та осяяння, на позитивні, психологічно здорові установки. Це переважно досягається через Сократівський діалог.

Насправді, в роботі групи дереклексії немає нічого специфічного і вона становить не що інше, як модель здорової комунікації, де кожен з учасників вчиться перефокусуватися з власних емоційних станів – на інших, відкривати нові альтернативні погляди на ситуацію, каналізувати свої емоції екологічно. Але, на жаль, саме такої комунікації бракує як у первісній сімейній моделі дитини, так і в інших моделях спілкування.

Нижче наведено вправи для використання у групах дереклексії.

Вправа 1. Кожен учасник висловлює короткий комплімент іншим учасникам групи.

Ця вправа зазвичай викликає заминку. Учасники не одразу знаходять слова, деяким важко подолати замкнутість. Але ефект цієї вправи вражаючий. Після цієї вправи, коли учасники переконуються в силі позитивного слова, можна зауважити про позитивний та негативний погляд на навколишнє. І як від того чи іншого погляду на світ змінюється загальний стан людини.

Вправа 2. «Я щасливий, коли...». Потрібно продовжити цю фразу (причому – у позитивному ключі).

Вправа 3. Позитивне сприйняття себе та інших. Ведучий зачитує слова Макса Фрая: «Себе треба любити та хвалити. Не доручати ж таку відповідальну справу чужим людям». Завдання групі: кожен має похвалити себе за щось (перелік приводів для похвали не обмежений). Після того, як кожен учасник похвалить себе, кожен учасник групи додає «хвалу іншому», вимовляючи: «а, на мою думку, ти ще й...». Це має бути яскрава і позитивна характеристика за відчуттям.

Вправа 4. За що я вдячний життю. Кожен учасник говорить про свою подяку чомусь у його житті.

Вправа 5. Кожен учасник групи говорить про те приємне враження (подію), яке вони отримали (пережили) цього дня.

Вправа 7. Вчимося розуміти одне одного. Учасники групи ходять кімнатою, кожен у своєму довільному ритмі. Сигнал "Стоп". Вони зупиняються перед тим, хто виявився ближчим до нього. Потрібно за дуже короткий час вдивитися в людину (міміка, дихання, вираз очей, весь вигляд) і відчути його емоційний стан. Потрібно відчути і свій власний стан. Потім партнери діляться враженнями (коротко). Потім можна продовжити вправу та спробувати себе з іншим партнером.

Заключні питання:

- Чи вдалося зрозуміти емоційний стан партнера? І якою мірою це вийшло?

- Чому важливо вчитися розуміти стан іншої людини?

Вправа 9. «На мою думку, тобі потрібно...». Один із учасників говорить іншим членам групи: «На мою думку, тобі потрібно зрозуміти, яка ти красива». І т. п. Рекомендації лише позитивні, поважні, що підкреслюють виключно позитивні риси партнера.

Вправу виконує кожен учасник по черзі.

Вправа 10. Кожен учасник починає свій виступ словами: «Мені дуже хотілося б (стати, зробити, здійснити)»; «У мене це вийде, тому що... (перерахування власних якостей, які можуть сприяти здійсненню задуманого)». Інші учасники доповнюють: «А ще це вийде, тому що ти...» (досить навести одну позитивну характеристику).

Вправа 11. «Я особливий? Це добре!» Кожен учасник групи розповідає, у чому він відчуває свою відмінність від інших людей. Це може бути все, що завгодно — дата народження, список подорожей тощо... Потрібно перерахувати якнайбільше своїх особливостей. Присутні доповнюють.

Вправа 12. Історія мого успіху. Кожен учасник розповідає про будь-яку удачу свого життя.

Вправа 13. Історія моєї перемоги. Розповідь про те, як хоч раз у житті вдавалося чи вдається щось у собі (або за обставин) перемогти.

Вправа 14. Мої можливі завдання (те, що можна здійснити легко) та мої належні завдання, і яке зусилля доведеться докласти, щоб здійснити належне.

Вправа 15. «У мене так багато всього!». Кожен учасник говорить про те, чим — з того, що він уже має, — можна скористатися в подальшому житті.

Вправа 16. Даємо кожному учаснику «красиве ім'я» (це може бути квітка, дорогоцінний камінь — все, що завгодно, у позитивному ключі).

Вправа 17. Учасники беруть аркуш ватману та малюють груповий портрет, обговорюючи один з одним, яким символом можна позначити того чи іншого учасника (і ведучого теж). Це може бути все, що завгодно — зайчик, сонечко, висока гора, космонавт, дерево. Обговорення, кого та куди помістити. Фото картини, що вийшла.

Для учнів старших класів після проходження 3 місяців групових зустрічей з дерефлексії і закріплення навичок самотрансценденції та саодистанціювання можна запропонувати медитативні групи. Медитативні групи розгортаються довкола якоїсь заданої куратором теми, яка має ціннісну орієнтацію і стосується широкого спектру людського досвіду: вибір професії, почуття обов'язку, докори сумління, цінність життя, сила вдячності тощо. Як правило, зустріч починається з ознайомлення з матеріалом теми (притча, котрокий відеофільм, презентація тощо). 15 хвилин триває представлення теми, 10 хвилин надається учасникам для тиші та обдумування теми. А потім відбувається обмін — у такому ж настрої та за тими ж правилами, в якому проводяться групи дерефлексії.

Мовою логотерапевтів, особистість має бути «дерефлексована» від своїх проблем до зовнішніх завдань, близьких їй, переорієнтована на своє специфічне покликання та життєву місію. Це стає можливим лише у тому випадку, якщо людина визначила сенс свого буття. Таким чином, зазначає Франкл, порочне коло може бути розірване не самозаклопотаністю невротика, який відчуває жалість або зневагу до самого себе, а лише за допомогою самозвершення. «Зміщуючи фокус прагнення від внутрішнього конфлікту до безкорисливих цілей, життя людини стає на порядок більш цілісним і здоровим, навіть якщо симптоми невроту повністю не усунути», — зазначає Г. Оллпорт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Adler, A. (2007). *The science of living*. New York, NY: Meredith Press.
2. Frankl, V.E. (1967). *Psychotherapy and existentialism: Selected papers on logotherapy*. New York, NY: Washington Square Press, Inc. <https://doi.org/10.1037/h0087982>
3. Frankl, V.E. (1986). *The doctor and the soul: From psychotherapy to*
4. Frankl, V.E. (1990). *Chelovek v poiskah smysla: Sbornik*[Man's search
5. Frankl, V.E. (2014). *The will to meaning: Foundations and applications of logotherapy*. New York, NY: Penguin/Plume.
6. Jung, C. G. (1972). *Two essays on analytical psychology*. Princeton, NJ:
7. Kelly, E. (2011). *Material Ethics of Value: Max Scheler and Nicolai*
8. Kwee, J., & Längle, A. (2019). *Challenges and New Developments in Logotherapy and Existential Analysis*. *The Wiley World Handbook of Existential Therapy*, 381-403.
9. Lukas E. *Meaning in Suffering: Comfort in Crisis Through Logotherapy*.
10. Neihart Maureen. *The Social and Emotional Development of Gifted Children What Do We Know?* New York, 2016. Електронний ресурс. Режим доступу. URL: <http://surl.li/tovsh>
11. *Psychological well-being and giftedness: challenges and contributions to psychoeducational intervention*. G. Castanheira, M. Mouta, A. Porfírio, C. Costa-Lobo. September, Conference: Iceri 2023. Електронний ресурс. Режим доступу. URL: <https://www.researchgate.net/publication/374034000>
12. Renzulli, J. S. "The three-ring conception of giftedness: A developmental model for promoting creative productivity" in *Reflections on gifted education* (S. M. Reis eds.), pp. 55–86. Waco: Prufrock Press, 2016.
13. Rogers, C.R. (1959). *A theory of therapy, personality and interpersonal relationships as developed in the client-centered framework*. In S. Koch (Ed.), *Psychology: A study of a science* (vol. 3, pp. 184–256). New York, NY: McGraw-Hill Book Company, Inc.
14. Rogers, C.R. (1965). *Client-centered therapy: Its current practice, implications, and theory*. Boston: Houghton Mifflin.
15. Rogers, C.R. (1995). *On becoming a person: A therapist's view on psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin.
16. Stadnik A. V., Melnyk Yu. B., Mykhaylyshyn U. B., de Matos M. G. *Peculiarities of the Psychological Well-Being and Social Adaptation of Young Students and Cadets in Wartime Conditions*. *International Journal of Science Annals*, Vol. 6, No. 1, 2023 Електронний ресурс. URL: <http://surl.li/tovth>
17. Wong, P. T. (2012). *From logotherapy to meaning-centered counseling and therapy. The human quest for meaning: Theories, research, and applications*, 2, 619-647.

18. Xanthoudaki M., Tirelli B., Cerutti P., Calcagnini S. (2007). Museums for Science Education: can we make the difference? The case of the EST project. *Journal of Science Communication*. SISSA. International School for Advanced Studies Journal of Science Communication. June. N 6 (2). P. 1–10.

19. Вайдахер, Ф. (2005). Загальна музеологія / Пер. з нім. мови В. Лозинський, О. Лянг, Х. Назаркевич; наук. ред. З. Мазкрик. Львів : Літопис. 630 с.

20. Гарт С., Кіндл Годсон В. Клас без провини: інструменти для розв'язання конфліктів і сприяння розвитку міжособистісного інтелекту. Харків: Ранок, 2020. 240 с.

21. Гурлева Т.С., Журавльова Н.Ю. Резильєнтність до руйнівної інформації в часи війни: напрями вдосконалення. Формування резильєнтних компетентностей здобувача освіти в період трансформацій, сучасних викликів та кризових станів суспільства: матеріали всеукр. науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 3 липня – 13 серпня 2023 року. Одеса, 2023. С. 38-42. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/736616/>

22. Дуднік В., Тухтарова Т., Кучер Р. Дистанційне навчання здобувачів освіти України в умовах воєнного стану: організаційний аспект. Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. «Філософія. Педагогіка». №2 (3). 2022 рік. С. 54-60.

23. Ірвін В.Б. Жити змістовно. Філософія радості від античних стоїків. Київ: Yakaboo Publishing, 2021. 304 с.

24. Кокун О.М. Всеукраїнське опитування «Твоя життєстійкість в умовах війни»: препринт. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2022. 46 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/731505>

25. Кремень, В. Г. (2005). Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти: Стратегія. Реалізація. Результати : монографія. Київ : Грамота/ 447 с.

26. Менегетті, Антоніо. (2001). Психологія лідера. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=49948 .(дата звернення: 29.06.2023).

27. Музика О. Л. Психологічна технологія ціннісної підтримки обдарованих учнів і студентів в умовах війни. *Психологічна технологія ціннісної підтримки обдарованих учнів і студентів в умовах війни: тези доповідей учасників XVI науково-практичного семінару*, 19 жовтня 2023 р. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 52 с., С.5-6.

28. Освітньо-культурологічний проект «Музейна педагогіка в освітньо-культурному просторі Києва: проблеми, сьогодення, перспективи». URL: <http://surl.li/tovsu> (дата звернення 29.09.2023)

29. Походяща, О. В. (2015). Соціокультурна функція творів мистецтва. *Соціологія музею: презентація на тлі простору і часу* : монографія. К. : НАКККіМ. С. 60–69.

30. Руденко, С. Б. (2012). Музейна пам'ятка: соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей : монографія. К. : НАКККіМ. 120 с.

31. Татенко, В. О. (2004). Лідер XXI / LiderXXI/ Соціально-психологічні студії. К. : Видавничий дім «Корпорація». 182 с.
32. Ткаченко, Л. І. (2013). Синергетичний підхід у педагогіці: нова парадигма. Освіта та розвиток обдарованої особистості. № 10(17). С. 18-21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2013_10_6
33. Ткаченко, Л. І. (2015). Чинники розвитку інтелектуально обдарованої особистості. Педагогічні інновації: ідеї, реалії перспективи. Вип. 2. С. 15-22. URL: https://pi.iod.gov.ua/images/pdf/2015_2/2.pdf
34. Ткаченко, Л. І. (2019). Розвиток обдарованості як педагогічна проблема. Педагогічний альманах: зб. наук. праць. Вип. 44. С. 25-30. URL: <http://pedalmanac.site/index.php/main/article/view/9/5>
35. Ткаченко, Л. І. (2022). Суб'єктність як сутність лідерства: до проблеми формування обдарованої особистості. Освіта та розвиток обдарованої особистості. № 4(87). С. 22-29. URL: <https://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2022/4/4.pdf>
36. Ткаченко, Л. І., Оверченко О. Д. (2023). Інновації загальної освіти періоду повномасштабного вторгнення росії в Україну 2022 року: аналіз і пропозиції щодо застосування. Освіта та розвиток обдарованої особистості. № 2(89). С. 95-105. URL: <https://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2023/2/12.pdf>
37. Удовиченко, І. В. (2017). Музейна педагогіка: теорія і практика: науково-методичний посібник. К. : Логос, Національний музей історії України. 72 с.
38. Хмизова, О. В. (2010). Формування лідерської позиції у молодших школярів у позаурочній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.07. Київ : Інститут проблем виховання АПН України. 21 с.
39. Червоненко, О. В. (2020). Музейна комунікація та її значення у вихованні нового покоління. Музейна педагогіка в музейній освіті : монографія / ред. кол. : С. О. Довгий, О. М. Топузов, В. А. Бітаєв та ін.; за наук. ред. С. О. Довгого. Київ : Національний центр «Мала академія наук України». С. 262-279.
40. Ягоднікова, В. В. (2006). Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис ... канд. пед. наук 13.00.07. Луганськ : Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. 21 с.

Виробничо-практичне видання

Андросович Ксенія Анатоліївна (Розділ 1)

Ткаченко Лідія Іванівна (Розділ 2)

Міленіна Мілена Михайлівна (Вступ, Розділ 3)

**ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ
ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ
ПІД ЧАС НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Методичні рекомендації

Електронне видання. Формат 60×84 1 / 8.
Умов. друк. арк. 4,88.

Інститут обдарованої дитини НАПН України
04053, вул. Січових Стрільців, 52-Д, м. Київ, Україна
тел./факс: (044) 481-27-02
E-mail: iod.napn@ukr.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи
Серія ДК № 6081 від 14.03.2018 р.